

GOSPODARSTVO DALMACIJE U MASCHEKOVIM “PRIRUČNICIMA”

Šime PERIČIĆ
Sukošan (Zadar)

UDK 338:929 L. MASCHEK
Pregledni rad

Primljeno: 4. III. 2008.

U ovom radu autor prikazuje sedam svezaka “Priručnika” Luigia (Aloisa) Mascheka s gledišta ekonomske povijesti. Naime, pored ostaloga on u njima prikazuje razvitak gospodarstva Dalmacije kroz vjekove, ukazujući na njegove najznačajnije grane. Naravno, to se u prvom redu odnosi na poljodjelstvo kao zanimanje najvećeg dijela stanovništva pokrajine, a potom na pomorstvo i ribarstvo. Autor ovoga rada nastoji ukazati na Maschekovo posvemašnje prikazivanje raznih grana gospodarstva, sve vijesti koje se nalaze razasute po priručnicima, eda bi budućim istraživačima omogućio olakšati brži i učinkovitiji pristup tim podatcima. Pri tome postupa sustavno, prema načelima suvremene ekonomske povijesti. Na kraju prilaže neke statističke podatke crpljene iz tih priručnika, držeći ih vrijednima za upoznavanje prilika u Dalmaciji XIX. stoljeća.

Ključne riječi: *Dalmacija, gospodarstvo, statistika.*

Carski savjetnik i upravitelj pri Pokrajinskoj vladi u Zadru, Alois (Luigi, Vjekoslav) Maschek, vrlo cijenjeni upravni stručnjak, bio je kao takav dopisnim ili redovnim članom bezbrojnih znanstvenih udruga u Austro-Ugarskoj, Italiji i drugdje.¹ U osmom desetljeću XIX. stoljeća je namislio javnosti približiti svekoliko stanje Kraljevine Dalmacije. Kako je bio na značajnom položaju na ljestvici upravnog aparata pokrajine, to mu je bio dostupan velik broj podataka svake vrste, pa i o njenom gospodarstvu, kako u njegovo vrijeme tako i njenoj prošlosti. Njegovo nastojanje je urodilo sa sedam svezaka “Priručnika” (*Manuele del Regno di Dalmazia*), tiskanih 1871. do 1877. godine u Zadru. Posljednji od njih je dvogodišnjak. U njima je podastirao mnogo podataka koji su pružali bolji uvid u prošlost i suvremenost pokrajine. Nas zanimaju oni koji se odnose na povijest gospodarstva i njegovo onodobno stanje, te ćemo ih ovdje svrstati prema granama, onako kako to čini suvremena gospodarska povijest. Tako ih želimo približiti onima koji tragaju za ovom vrstom povijesnih izvora. Najprije ćemo iznijeti one podatke koji se odnose na čitavu pokrajinu, a potom one koji

¹ Vidi *Manuele del Regno di Dalmazia per l'anno 1873* (sv. III), 22. Isto za 1874 (IV), 35-36. Kako su *Priručnici* tiskani od 1871. do 1876./1877. u Zadru nosili rimske brojeve I-VI-VII, to ćemo ih, radi štednje prostora, navoditi pod tim brojevima.

pokazuju stanje gospodarstva u pojedinim regijama i mjestima, držeći da će to pridonijeti preglednosti iznošenih podataka. Pri svojem izlaganju se Maschek oslanjao na stare pisce, te dostupnu literaturu svoga vremena.

I. STANOVNIŠTVO

Oslanjajući se uglavnom na zadnji popis stanovništva pokrajine (1869.), Maschek u svojim *Priručnicima* predočuje broj njenih stanovnika, odnosno pojedinih kotareva i općina. Neke od njih donijet ćemo u prilogu ove radnje, preglednosti radi u obliku tablica. Prema njegovim podatcima se broj stanovnika u XIX. st. u pokrajini kretao ovako: 1817. godine je u njoj obitavalo 297.912 stanovnika. Do 1827. je ono poraslo za 40.144, od 1827. do 1837. god. za 35.453, a od 1837. do 1846. za 32.504 stanovnika, dok je od te godine do 1850./1851. ono smanjeno za 17.273 duše. Sljedećih pet-šest godina, do 1857. je prirodni priraštaj također bio vrlo slab, tek za 1.084 duše, da bi otada do 1869. god. porast iznosio čak 38.297 stanovnika. Dakle, za 52 godine je stvarni porast iznosio 144.884 duše. Jer, 1869. god. je u pokrajini bilo, kaže, 442.796 stanovnika (220.169 muš. i 222.627 žen. spola). Ono je tada nastavalo 15 gradova, 40 varoši i 784 sela. Nadalje, u pokrajini su bile 86.543 stojne kuće, od kojih je čak 74.186 bilo nastanjeno, dok su preostale bile prazne, bez ukućana.² Pri iskazivanju tih podataka koristi se navodima Vicka Dandola, Luigija Seraglia i drugih pisaca, ukazujući na njihove promašaje i neostvarena predviđanja glede bržeg porasta stanovništva pokrajine. Naime, neki od njih (V. Dandolo) nisu predvidjeli posljedice pomorske blokade Dalmacije u napoleonsko doba, radikalne promjene vlasti, nesreću u Rusiji, te strašnu oskudicu živežnih namirnica (1816.), koja je zatekla i ožalostila svu Europu, uključujući i Dalmaciju, pojavu kuge i slične pogubnosti. Konačno, on zaključuje da je u zadnjih dvanaest godina (1857.-1869.) u svim kotarevima, izuzev dubrovačkog, zabilježen porast broja stanovnika: naime, u kotarevima Dubrovnik i Kotor broj žitelja se smanjio osjetno.³ Prema njegovim podatcima je do 1869. god. broj sela i zaselaka u pokrajini uvelike oscilirao: najviše ih je bilo zabilježeno 1857. – čak 983, dok je prethodno i poslije njihov broj bivao manji od 868. Jednako tako on navodi razilaženje broja stojnih kuća nalazećih se u pokrajini:⁴ njihov broj je stalno oscilirao, a u velikom njihovu broju nije nitko obitavao, što je vrlo teško objasniti.

Pored ovih podataka Maschek je raspravljao o broju stanovnika po spolu, dakle njihovu kretanju u prethodnom razdoblju, ali i o onima koji su izbivali od svojih domova, prema ispovijesti, o nazočnim strancima i sličnom. No, najzanimljiviji su njegovi podatci glede izostanka stanovnika pokrajine. Tako kaže da je 1850./1851. u njoj bilo zabilježeno 14.694 odsutnih (*assenti*), koji broj se 1867. popeo na njih 16.539, da se on zadnjih dvanaest godina uvelike smanjivao. Tu činjenicu je on tumačio velikim brojem mornara koji su plovili na brodovima/parobrodima Monarhije, dakle dalje od svojih kuća.⁵ Svejedno je on svjestan činjenice povremenog iseljavanja stanovnika Dalmacije u daleki svijet. Naime, on kaže da

² II (1872.), 9.

³ ISTO, 12, bilj. 8.

⁴ ISTO, 11, bilj. 6.

⁵ ISTO, 13, bilj. 13.

su neki ovdašnji ljudi napuštali dotle svoja ognjišta u potrazi za boljim životom. Izričito veli da su se Boljani (Brač) iseljavali u Kaliforniju, zahvaćeni zlatnom groznicom radeći u tamošnjim rudnicima, dok su uz obalu Meksika lovili oštrige.⁶ Nadalje, on navodi da su mnogi ljudi iz Rijeke Dubrovačke odlazili u razne dijelove Amerike, napose u Peru (Limu),⁷ ali ne kazuje čime su se zanimali ondje. Ipak, on je svjestan te pogubne činjenice, koja je bila u začetku, te time iskazuje svoju zabrinutost poradi toga.

II. POLJODJELSTVO

Veliku pozornost Maschek pridaje stanju onodobnog poljodjelstva pokrajine. Štoviše, on ga drži "kraljicom vještina," kojim je tada bilo zaokupljeno 4/5 njenog stanovništva. Međutim, tvrdi, ono se nalazilo u stanju "najvećeg klonuća". Razlog tomu je nalazio u nekoliko temeljnih čimbenika: prekomjernoj rascjepkanosti zemalja (parcela), pretjeranoj skupoći radne snage, nepoznavanju mehaničkih vještina korisnih poljodjelstvu, nesklonosti veleposjednika spram poljâ poljodjelaca, nomadskom stočarenju, nesklonosti ovdašnjeg stanovništva sadnji plodonosnih stabala, te predrasudama, običajima i slavljenju velikog broja blagdana, dakle gubljenju vremena za rad na uzgoju poljodjelskih kultura uopće.⁸ Svaki od ovih razloga on obrazlaže opširno i dokumentirano.

Nadalje, Maschek je bio svjestan i činjenice da su vrijedeći posjedovni odnosi negativno utjecali na to što poljodjelstvo pokrajine nije bilo na potrebnoj razini. Naime, on kazuje da je najveći dio zemalja bio u posjedu pojedinaca koji su ih ustupali, unajmljivali kolonima na obradu i korištenje uz obvezu podavanja 1/3, 1/4, 1/5 i 1/6 od mnogih uroda/plodova. Vlasnici se nisu nimalo brinuli o svojoj zemlji, prepuštajući je brizi obrađivača (kolona). A ovi, ni pored najbolje volje, nisu uspijevali unaprijediti proizvodnju. Bolje reći, oni nisu bili u mogućnosti upoznati rezultate znanosti o njoj, po su tako ostajali neznalice i sirotinja. Stoga ne čudi činjenica što Dalmacija nije proizvodila potrebne količine hrane, te što joj nedostaju upravo najznačajniji proizvodi (krušne žitarice), koje je onda trebalo uvoziti na veliku štetu obrađivača i gospodara zemalja.⁹

Unatoč svemu tome ovdašnje je poljodjelstvo proizvodilo raznolike, korisne i tražene proizvode, koji doduše nisu rađali u mogućim količinama, a čija je kakvoća zaostajala znatno za onom željenom. Za žaljenje je, kaže, da proizvodnja žitarica biva nedostatna domaćoj potrošnji. A uzgoj krmne hrane, poglaviti temelj seoske ekonomije, bio je u pokrajini gotovo nepoznat.¹⁰ Vino je često podlijegalo kvarenju, bez uporabe pravih enoloških mjera. Slično se događalo i s maslinovim uljem. U pokrajini se nije dostatno uzgajalo drugo voće dobre kakvoće, a ni povrće ni druge živežne namirnice. Premda je imalo veliko značenje za seosku

⁶ VI-VII (1876.-1877.), 75.

⁷ ISTO, 176. Sedamdesetih godina se i Konavljani sele u Kaliforniju, Brasil i Peru (Izvjješća brzopisna i analitična XIV. zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar, 1875, 107).

⁸ V (1875.), 280-289.

⁹ IV (1874.), 304.

¹⁰ II, 315.

ekonomiju i življenje pokrajinskog pučanstva, i stočarstvo je nepravedno zanemarivano.¹¹ Začudo, autor sve to pripisuje nemaru dugotrajne mletačke vladavine Dalmacijom.

Ipak, poglaviti proizvodi Dalmacije oduvijek su bili, kaže, vino i maslinovo ulje. Klima njena pogoduje uzgoju vinove loze, pa je vino bivalo dobre, ali različite kakvoće. Urod grožđa nije bio u očekivanim količinama. Panjevi/trsovi su zasađivani na udaljenosti od 70 centimetara i narastali su vrlo nisko. Na površini jednoga jutra (= 5.575 m²) bivalo je 8, 10 ili 12 redova loza na raznim udaljenostima, što je otežavalo i poskupljivalo berbu.¹² Stoga upravo autor priručnika, zacijelo poučen od nekog agronoma, daje upute za uzgoj loze na racionalniji način.¹³ Neka pravljena vina u to doba, napose ona tzv. slatka, poput onoga s Paga, maraštine s Trtara kod Šibenika, prošeka s Krapnja, on ubraja među ona koja se mogu uspoređivati i natjecati s najboljima u Europi.¹⁴ Njima uz bok stavlja *pošip* i *vugavu* iz Trogira, *muškata* iz Omiša, *prošek* s otoka Brača, *vugavu* i *crljenak* iz Tribunja, te neka druga vina u pokrajini.

Poslije toga Maschek daje i neke količinske podatke o proizvodnji vina u to doba. Naime, on tvrdi da je do 1871. god. u pokrajini pravljeno prosječno godišnje 1,515.300 emera (emer = 56 l) vina, a prije pojave peronospore pak preko dva milijuna emera. Na površini od 110.933 jutra zasađena vinovom lozom, te 1871. godine, proizvedeno je 1,423.448 emera vina. Dvije trećine toga vina proizvodilo se na otocima, a ostalo (1/3) na koprenom dijelu pokrajine. Od toga je 1/3 vina trošena od pokrajinskog pučanstva, 1/3 je prodavana na malo, dok je preostala trećina izvožena izvan pokrajine.¹⁵ Ponavlja da su mnoge neprikladnosti i neracionalnosti uzrokovale slabu rodnost ovdašnje loze, to prije što ni fermentaciji dropa (vina) nije pridavana potrebna pozornost.¹⁶

Da je slijedio tako slab urod grožđa odnosno proizvodnje vina u pokrajini, bilo je mnogih razloga/uzroka. Naime, kako rekosmo, tada još vinarstvu nije ovdje pridavana dostatna pozornost. Naime, pored ostalog, nije se primjenjivalo punjenje vina u bačve, a podrumarstvo je bilo gotovo nepoznato, pa se vino često kvarilo i tako pričinjalo veliku štetu vinogradarima.¹⁷ Stoga se početkom sedamdesetih godina XIX. st. konačno počelo raditi na tome. Prvo enološko društvo u Splitu je uspješno primjenjivalo neke mjere koje su dotle bile nepoznate i neprimjenjive u pokrajini. Unatoč slabom urodu grožđa 1873. god. ono je u svome podrumu imalo preko 3.000 barila (b = 65,5 l) vina i likera. Pače, ono je na svjetskoj izložbi u Beču bilo tada nagrađeno velikom medaljom za unapređenje kakvoće vina.¹⁸ To se odnosilo na kakvoću, ali i na racionalno pakiranje/ambalažiranje toga proizvoda. Slična udruha u Šibeniku je 1872. god. napravila 400 barila vina na racionalni način, a pored

¹¹ ISTO, 316.

¹² IV, 308.

¹³ ISTO, 309.

¹⁴ III, (1873.), 7-8.

¹⁵ ISTO, 308, 318.

¹⁶ ISTO, 309-310.

¹⁷ IV, 310.

¹⁸ ISTO, 317.

slabe berbe sljedeće godine samo 130 barila takvog vina.¹⁹ I drugi su to činili, ali na manje učinkovit način.

Tada se u Dalmaciji uzgajalo nekoliko sorti maslina. Sve one su dozrijevale u listopadu ili studenome, te se na taj način izbjegavala šteta od studeni i ledenih jesenskih vjetrova. Ona je najbolje uzgajana u dubrovačkom kraju. Naime, budući da je tamošnja mladež podučavana maslinarstvu u Firenci, onamo je korišten toskanski način uzgoja te voćke. Tome su pogodovale veće površine maslinjaka na patricijskim posjedima. Začudo, ondje su se sa stabala masline sakupljale već od rujna.²⁰ Godine 1871. su maslinici pokrajine pokrivali 25.611 jutara zemlje, s kojih je dobiveno 76.380 emera ulja. Pored maslina u pokrajini su tada uzgajane još smokve, bajame, rogači, maraške, limuni, naranče i druge voćke, ali u znatno manjoj količini.²¹ Autor s velikim zadovoljstvom bilježi činjenicu da je u okolici Omiša nedavno zasađeno 120.000 sadnica bajame,²² nadajući se da će sličan slučaj uslijediti i drugdje u pokrajini.

Prema njegovoj procjeni je ljetina 1871. god. u pokrajini bila prosječna, izrazio je pritom nadu da će ona sljedećih godina bivati izdašnija i zadovoljavati potrebe čitavog stanovništva. To može značiti da navedena ljetina nije dala dostatno namirnica za posvemašnje zadovoljavanje pokrajinskog pučanstva. Zahvaljujući upravo njemu, doznajemo proizvodne količine svih ratarskih kultura, kao i površine na kojima su one uzgajane. Stoga ovdje donosimo te statističke podatke u tablici:²³

Vrst kulture	Površina jutara	Mjera	Količina
Žitarica	215.298	mecena	1,325.882
Sočiva	6.756	“	27.720
Krumpira	4.745	“	43.907
Heljde	72	“	309
Riže	49	“	301
Repe	950	stotinjaka	4.462
Djeteline	77	“	2.560
Krmnog bilja	314	“	945
Sijena	15.156	“	199.950
Lana	106	“	315
Konoplje	65	“	134
Pamuka	14	“	48

¹⁹ ISTO, 318.

²⁰ ISTO, 311-312.

²¹ III, 318. Emer je zapremao 56 litara.

²² II, 321.

²³ III, 312-318. Funta je mjerila 0,56, a stotinjak funta 56 kg. Mecen je iznosio 1,5 litara.

Ovaj izvor nam kazuje da su tada u manjoj količini uzgajani heljda, riža, lan, konoplja i pamuk, jamačno samo pokušajno. Treba naglasiti da je najveća površina oranica bila zasijana, više od polovice, ječmom i kukuruzom, te da je i količina tih vrsta žitarica bila razmjerna. Nadalje, količina tada proizvedenoga krmnog bilja poriče njegovu tvrdnju da je ono tada u pokrajini bilo gotovo nepoznato.²⁴ Naravno, najznačajniji bio je urod žitarica, sočiva i krumpira, ali ni te količine nisu dostajale potrebi prehrane pokrajinskog pučanstva.

Autoru *Priručnikâ* poznato je da su u Dalmaciji odavno činjeni pokušaji glede mogućnosti reguliranja rijeke Neretve, odnosno isušivanja njenih močvarnih dijelova, od čega je očekivana velika korist.²⁵

Dapače, tri polja u općini Vrgorac – Bunčica – Rastok – Jezero, koja su u stvari nekad činila jezero, djelomično su isušena. A još su Turci na rječici Mlada poduzeli neke hidrauličke radove i priveli je obrađivanju, naravno samo isušenoj površini.²⁶ U vrijeme tiskanja ovih priručnika isušivana je močvara jezera Morinje kod Šibenika: bio je to prvi pokušaj takve vrste u Dalmaciji. Tada započeto korištenje umjetnih gnojiva, nabava suvremenih poljodjelskih strojeva, te uspostava umjetnih livada činili su veliku novinu i posebnost.

U svrhu poboljšanja poljodjelstva pokrajine počelo se također uspostavljati neke, odgovarajuće ustanove. Tako je 1864. god. neki Carlo Fontanella naumio u Zemunik u uspostaviti institut za poljodjelstvo. Tome je namijenio značajnu svotu novca (65 dionica Narodne banke u Beču), ali njegova zamisao, na žalost nije bila posve ostvarena.²⁷ Zahvaljujući tek uspostavi službe poljodjelskog nadzornika pri Dalmatinskoj vladi u Zadru 1869. godine, uslijedio je kakav-takav razvitak, pomak poljodjelstva pokrajine. Naime, otada se uspostavljaju mnoge poljodjelske zadruge (*Comizio agrario*) u gradovima i varošima, vinarske zadruge, svilogojske zadruge/postaje i drugo, kojih je svrha bila unapređenje uzgoja raznih kultura i načina izrade raznih proizvoda. Autor *Priručnikâ* donosi temeljne podatke o osnutku takvih asocijacija, te njihovu početnom djelovanju, uglavnom uspješnom. Tako se doznaje da su već 1869. uspostavljene poljodjelske zadruge u Rabu, Drnišu, Pagu, Trogiru, Visu i Starom Gradu, 1870. god. u Šibeniku, Skradinu, Makarskoj, Hvaru i Dubrovniku, a 1871. god. pak u Zadru, Kninu, Sinju i Kotoru.²⁸ U kolovozu 1871. je u Splitu osnovano Prvo dalmatinsko vinarsko društvo sa svrhom usavršavanja vinâ pokrajine i njihove prodaje na najpovoljnijim tržištima. Njegov početni kapital iznosio je 100.000 fiorina, podijeljenih u 1.000 dionica po 100 fiorina.²⁹ U njegovom odboru je bio i jedan iz Bordeauxa. Mjesec dana potom u Zadru je utemeljen Enološki konzorcij, a onda slične udruge u Šibeniku, Makarskoj i Starom Gradu. Ovoj posljednjoj je Namjesništvo darovalo jedan torkul, neke crpke i dvije bačvice. Nakon jamatve 1871. god. je ona pokušajno izradila na najracionalniji

²⁴ II, 315.

²⁵ III, 119.

²⁶ II, 116.

²⁷ ISTO, 316.

²⁸ I (1871.), 284-285.

²⁹ II, 311.

način određenu količinu crnog i bijelog vina, koristeći pri tome grožđe najbolje kakvoće otoka Hvara da nakon tri godine to vino podvrgne rasčlambi i ocjeni u Enološkom institutu u Klosterbergu (Trento).³⁰ Nadalje, tada je seosko pučanstvo podučavano praktičnom znanju od strane putujućih učitelja, te usmjeravano na poboljšavanje općih uvjeta raznih grana zemljoradnje i stočarenja.³¹ Točnije rečeno, uveden je uzgoj raznih vrsta žitarica i plodonosnih stabala, što je trebalo pridonijeti preporodu poljodjelstva Dalmacije, "kao lijepa stranica suvremene povijesti". Štoviše, tada se također radilo na uspostavi poučavanja poljodjelstva pri pučkim školama, poput onoga u Kričkama i u Drnišu.³² Godine 1872. je u Trogiru utemeljena Poljodjelska škola (*Scuola agraria*), u kojoj su učenici podučavani praktičnom poljodjelstvu.³³ Te činjenice su mnogo obećavale glede unapređenja pokrajinskog poljodjelstva.

Premda je ono imalo veliko značenje za seosku ekonomiju, stočarstvo pokrajine bilo je nepravedno zanemarivano kaže Maschek.³⁴ Pače, on tvrdi, ne bez tuge, da je u usporedbi sa stanjem 1857. godine po zadnjem popisu (1869.) ono doživjelo određeni nazadak. To pripisuje poštastima koje su smanjile broj blaga u nekim regijama pokrajine, kao ono u Bukovici. Srećom, one su pošteđjele neke njene dijelove gdje se blago razvijalo posve prirodno. Uzevši pokrajinu kao cjelinu, za tih dvanaest godina, je zabilježeno smanjenje čak 333.901 glave raznog blaga, što je značilo velik gubitak za njezino stanovništvo. Naime, u međuvremenu je opao broj konja za 3.814, magaraca 3.042, goveda za 30.935, ovaca za 140.612, koza za 143.770, te svinja za 15.904 glave.³⁵ Naspram tome je broj mula istodobno povećan za 176 glava. Prema zadnjem popisu je u pokrajini zabilježena nazočnost 14.192 konja, 6.494 mula, 14.716 magaraca, 83.840 goveda, 675.020 ovaca, 280.317 koza, te 26.314 svinja,³⁶ dakle ukupno 1,104.893 glave raznog blaga: taj popis ćemo donijeti i po općinama, naravno među priložima.

Smanjenje blaga u pokrajini trebalo je na svaki način otupjeti raznim mjerama njegova skorog unapređenja. Stoga, recimo, netom uspostavljena poljodjelska društva nastoje na poboljšanju kakvoće domaćeg blaga. Tako ona u Rabu i Pagu križanjem domaćih ovaca s ovnovima *merinos* pasmine poboljšavaju one prve. Štoviše, u Pagu je odmah uspostavljeno ogledno stado ovaca na jednom od najboljih pašnjaka otoka.³⁷ Godine 1871. ondje su sagrađene kućice za pastire, nadstrešnice i torovi za smještaj ovaca. Kao ovce, tako je bilo pokušaja i poboljšanja domaće pasmine krava.³⁸ Spomenuto ogledno stado na Pagu je 1872. brojilo 300 a sljedeće godine pak čak 400 ovaca. Slično tome radilo se također u

³⁰ ISTO, 324.

³¹ ISTO, 316.

³² I, 283; II, 318.

³³ III, 322.

³⁴ II, 316.

³⁵ ISTO, 14, bilj. 14. Jamačno su koze tada i namjerno uništavane poradi njihove navodne štetnosti.

³⁶ ISTO, 10-11.

³⁷ ISTO, 317; III, 318.

³⁸ II, 317-318.

Drnišu i Trogiru,³⁹ što je donekle poboljšalo stanje pokrajinskog stočarstva, ako ne brojem, a ono barem načinom uzgoja blaga u nekim dijelovima Dalmacije.

Maschek navodi da je 1869. god. u pokrajini bila 10.251 košnica pčela, što je bilo manje nego u prethodnom razdoblju. Sudeći prema broju košnica, čini se da je tada pčelarstvo bilo razvijenije u općini Vrgorac, a potom u okolici Vrlike i na otoku Pagu. Autor nije raspolagao s dostatnim podatcima za procjenu kakvoće tamošnjeg meda.⁴⁰ Naspram tome je zabilježio da se u sinjskom kraju pčelarenje obavlja "barbarski", a da je tada poduzeta akcija za racionalno obavljanje te djelatnosti uspostavom uzornog pčelarnika uz uporabu najboljih, suvremenih košnica, nabavu odnosnih instrumenata, te sadnju/uzgoj šumskog bilja za ispašu pčela.⁴¹ Jedan ogleđni pčelinjak je podiglo Poljodjelsko društvo u Skradinu, koji je obećavao razvikan razvoj tamošnjeg pčelarstva.⁴² Za šoltanski med Maschek kaže da je "najpoznatiji u čitavoj pokrajini".⁴³ Štoviše, tada su neki drugi stanovnici pokrajine zanemarivali uzgoj pčela, a Šoltani su mu pridavali zasluženu pozornost, jer su od meda i voska stjecali znatne prihode.⁴⁴ Tim medom se nije mogao uspoređivati nijedan od onih dobivanih u pokrajini, nego jedino onaj iz Španjolske. To ga je ponukalo da se naširoko osvrne na povijest šoltanskog pčelarstva, još od rimskih vremena, svrstavajući njegovu kakvoću među one najbolje u Europi. Budući da su pčele imale za ispašu bilje izvorsne, mirisne kakvoće, to je i ovdašnji med, kaže, posjedovao mnoga ljekovita svojstva. Žali se jedino na činjenicu što je prethodnih pedesetak godina na otoku bivalo do 3.000, a tada (1875.) je bilo ondje jedva 400 košnica. Veliku nadu polagao je u netom osnovani Pčelarski konzorcij,⁴⁵ jer je držao da će organizirano pčelarstvo uroditi s razmjernim uspjehom, na korist domaćeg življa i čitave pokrajine.

Maschek nije zanemario ni tadašnje svilogojstvo pokrajine. Najprije navodi činjenicu da se Rab još 1018. god. obvezao Mletačkoj Republici davati tribut od 10 libri svile, a kada ih nije imao, onda 5 libri čistoga zlata.⁴⁶ To može značiti da je ondje već prethodno bilo ukorijenjeno svilogojstvo odnosno svilarstvo, dva stoljeća prije nego u Italiji, na Apeninskom poluotoku. Istina, nije pronašao pouzdane podatke o tome, ali svejedno drži da su za Mlečane ovdje bile posječene gotovo sve murve u svrhu građenja u Mlecima. Valjda je stoga ta grana sitnog stočarstva bila ovdje dugo zanemarivana, sve do dolaska otoka u vlast Francuza.

Naime, tek je generalni providur Vicko Dandolo počeo raditi na unapređivanju poljodjelstva Dalmacije uopće, pa i uzgoju murava za izvlačenje njenog svilca. Na žalost, u tome nije imao vidljivog uspjeha. Ponovno uspostavljena austrijska uprava u Dalmaciji se također brinula oko unapređenja i prosperiteta uzgoja murvinog svilca i svilarstva u

³⁹ III, 322.

⁴⁰ ISTO, 327.

⁴¹ ISTO, 321-322.

⁴² ISTO, 321.

⁴³ IV, 191.

⁴⁴ VI-VII, 254.

⁴⁵ ISTO, 255-264.

⁴⁶ III, 192, 323.

pokrajini. No, ni ona nije uspjela mnogo na tome, barem ne onoliko koliko je očekivala.⁴⁷ A sedamdesetih godina XIX. st. je ovdašnje svilogojstvo bilo pogođeno nesrećom. Ipak, autor navodi uspostavu mnogih svilogojnih postaja, kao pretpostavku razvoja svilogojstva u pokrajini. Na primjeru Zadrana Domenika Pappafave, koji je uspio sakupiti više od 2.000 bibliografskih jedinica o svilarstvu, on temelji svoju vjeru u napredak i korisnost svilogojstva/svilarstva Dalmacije. Na žalost, kaže on, ono se nije dostatno temeljilo na znanstvenim i iskustvenim načelima, pa dotadašnji obnašatelji ove djelatnosti nisu bili uspješni u tom poslu. Nadalje, on tvrdi da će buduće svilogojstvo Dalmacije ovisiti o poučavanju seoskog pučanstva njegovu obnašanju. A to je bila uloga svilogosjkih postaja koje su već raspolagale, kaže, sitnozorida i istraživačima, besplatnim sjemenjem i većim marom uzgajatelja. Jer, od podijeljenja sjemenja 1872. god. dobivena je obilata količina svilca.⁴⁸ K tome, uvelike hvali nastojanja Dalmatinske vlade glede unapređenja ove korisne djelatnosti.

III. ŠUMARSTVO

U vrijeme sastavljanja Maschekovih priručnikâ je šumarstvo pokrajine bilo na vrlo niskim granama. Takvo stanje on tumači devastacijom njenih šuma od strane mletačke uprave. Stoga su, drži on, bile potrebne učinkovite mjere na njihovoj obnovi.

Istina, nova vlast je brinula o nekim šumama, napose onim otoka Korčule, poradi potrebe tamošnje brodogradnje, ali su svejedno i one stalno uništavane prekomjernom eksploatacijom. Tako je, kaže, oko 1865. god. na njemu bilo gotovo 13.812 ha zaštićenih visokih šuma, a deset godina potom jedva 8.543 ha svih šuma, od čega čak 5.335 ha makije. Drugdje u pokrajini bilo je daleko slabije stanje šuma. Te činjenice bili su svi svjesni, odgovorne osobe i javnost. Stoga su gotovo sva poljodjelska društva u svoj program rada uključivala obnovu šuma, napose pošumljavanjem nastalih goleti. Glede toga su poduzimani i neki koraci. Već 1870. god. je u okolici Trogira (Segeta) bilo zasađeno 10.000 sadnica šumskih stabala.⁴⁹ Iste godine je društvo u Drnišu neplodne padine Moseć zasađilo s preko 8.000 šumskih sadnica, što se nastavilo sljedećih godina činiti i na Promini.⁵⁰ Jednako tako je skradinsko društvo 1872. po okolnim brdima dalo zasađiti 15.000 šumskih sadnica.⁵¹ Sve to nije bilo mnogo, ali je značajno htijenje i korisna namjera. U svezi sa šumama bilo je i lovstvo koje Maschek jedva spominje. Jedino je istaknuo da je oko 1870. god. na Rabu i susjednim mu otocima bilo razvijeno lovstvo, u prvom redu kunića, te da se i stanovništvo Trpnja Metkovića i Trpnja na Pelješcu zanimalo lovom divljači, napose ptica.⁵² Naravno, i drugdje, u pokrajini bilo je divljači, koju su pojedinci lovili za prehranu obitelji i prodaju u gradovima.

⁴⁷ ISTO, 323.

⁴⁸ IV, 306-307.

⁴⁹ III, 322.

⁵⁰ II, 318; III, 318.

⁵¹ III, 321.

⁵² ISTO, 72, 172; V, 172.

IV. RIBARSTVO

Začudo, u svojim priručnicima Maschek malo govori o ribarstvu Dalmacije. No, kad govori o pojedinim otocima ili naseljima, onda se osvrće i na tu granu djelatnosti njihova stanovništva. Tako navodi da su žitelji Starog Grada na Hvaru posjedovali tada velik broj ribarskih brodice, kojima su lovili srdele čak u vodama Sicilije.⁵³ Jednako tako kazuje da je gotovo sve pučanstvo Sućiraja na tom otoku bilo zaokupljeno lovom srdela, uključujući i neke žene. Ta činjenica bila je razlogom njihova odalečivanja od poljodjelstva.⁵⁴ Nadalje, on kaže da od 1.040 stanovnika otoka Lastova (1689.) većina živi od ribolova.⁵⁵ Zabilježio je i to da je tada u vodama otoka Raba bilo obilje škombara, koji su prodavani najviše usoljeni, ponajviše podanicima Papinske države. Pored njih se ondje najviše lovilo tune, čiji ulov je uglavnom konzumiralo domaće stanovništvo.⁵⁶ Posebno hvali kakvoću ribe i ostriga lovljenih u Novigradskom moru,⁵⁷ jer mu je to bilo jako poznato.

Nije mu ostalo nepoznatim ni to da su stanovnici Bačine kod Metkovića u obližnjem jezeru lovili posebnu ribu, zvanu *plostice*, i ugore izvrsne kakvoće.⁵⁸ I u Jezeru u općini Vrgorac, odnosno rječici Mlada, lovilo se jegulje osobite kakvoće, dok se u donjem toku rijeke Cetine lovilo žabe i rakove, naravno za pripremu i jelo.⁵⁹ Godine 1873. je zabilježeno postojanje ribnjaka u močvari kod Krtola. Ti ribnjaci su bili zatvoreni i visokom vodom (plimom): za plime se zapravo u njima lovila obilata količina raznovrsne ribe.⁶⁰ Ovo su, koliko se zna, prve vijesti o ulovu slatkovodne ribe u Dalmaciji u XIX. stoljeću.

Konačno, Maschek je naveo i neke brojke glede ribarskih brodice i ribara u pokrajini u to doba. Naime, godine 1872. je u njoj bilo, kaže, samo 487 brodice s ukupnom nosivosti od 1.320 tona posadama od 1.843 čovjeka, a sljedeće godine među "obrtnike" svrstava čak 3.202 profesionalna ribara (*pescatori*).⁶¹ Samo je jedan od ovih podataka točan, a mi se priklanjamo onom prvom. Jamačno se ovdje radi o jednoj od Maschekovih omaški.

V. PROIZVODNJA SOLI

U vrijeme sastavljanja ovih priručnika u Dalmaciji se morska sol proizvodila u Pagu, u Stonu i na Rabu. Sve te solane bile su u privatnom vlasništvu. Njihov sastavljač ovu proizvodnju drži poglavitom u pokrajini, pa donosi nekoliko značajnih podataka o njoj, roneći pritom u bližu prošlost. Kao prvo on ispravno tvrdi da su tada najviše soli proizvodile paške soline, koje i jesu bile u najvećem broju. Dapače, do 1866. je pored solane u Paškoj

⁵³ II, 120.

⁵⁴ VI-VII, 228.

⁵⁵ III, 111.

⁵⁶ ISTO, 72.

⁵⁷ ISTO, 121.

⁵⁸ III, 99.

⁵⁹ II, 116; III, 181; V, 72.

⁶⁰ VI-VII, 77.

⁶¹ III, 58, 317.

uvali djelovala i ona u Dinjiškoj. Autor navodi njihovu proizvodnju po desetljećima. Tako doznajemo da je u Pagu (i u Dinjiškoj) od 1842.-1851. god. proizvedeno 660.991 stotinjak funti soli, od 1852.-1861. god. 778.191, a od 1862.-1871. god. pak 800.613 stotinjaka. Dakle, u trideset godina je ondje proizvedeno čak 2,238.798 stotinjaka uglavnom bijele soli, one bolje kakvoće. To je iznosilo prosječno 74.660 stotinjaka godišnje. Rekordna "berba" soli je na Pagu uslijedila 1861. god. (143.201 stotinjak), a najmanja pak 1855. god. (21.860 stotinjaka).

Stonska solana u ovom tridesetgodištu proizvela je ukupno 768.504 stotinjaka soli. Po desetljećima je to izgledalo ovako: od 1842.-1851. god. je u njoj proizvedeno 178.988, od 1852.-1861. god. 232.805, a od 1862.-1871. god. pak 356.710 stotinjaka soli različite kakvoće. Godišnji prosjek je iznosio 25.616 stotinjaka: najviše je u njoj napravljeno 1866. godine (61.951 stotinjak), a najmanje pak 1858. god. (6.133 stotinjaka). Daleko manjeg proizvodnog kapaciteta bile su soline na otoku Rabu: ondje je od 1842.-1851. god. proizvedeno 72.883 stotinjaka soli, u desetljeću od 1852.-1861. god. 80.222, a od 1862.-1871. god. pak tek 66.623 stotinjaka, svega 219.728 stotinjaka funti soli. Godišnji prosjek proizvodnje je ondje iznosio 7.324 stotinjaka: najviše soli je napravljeno na Rabu 1849. god. (18.744 stotinjaka), a najmanje pak 1845. god. (250 stotinjaka). Najmanju proizvodnju je postizavala, do kraja postojanja, solana u Dinjiškoj. Upravo ta činjenica, mala proizvodnost bila je razlogom njena napuštanja. Naime, u razdoblju od 1841.1865., za 24 godine djelovanja, u njoj je proizvedeno ukupno 19.545 stotinjaka soli. U desetljeću od 1842.-1851. je u njoj proizvedeno 8.291, od 1852.-1861. god. 7.602, a u četverogodištu od 1862.-1865. pak samo 3.652 stotinjaka: prosjek tamošnje proizvodnje iznosio je svega 814 stotinjaka soli godišnje, dakle stvarno beznačajna količina, što je onda opravdavalo njeno ukinuće. Prema tome, u navedenom razdoblju je u čitavoj Dalmaciji proizvedeno 3,247.577 stotinjaka raznovrsne soli.⁶²

Maschek navodi da je u Krtolima, u Boki, na ravnici uz more nekada bila solana. Ona je tada irigacionim sustavom pretvorena u plodno polje, a od nekadašnje solane ostalo je samo ime *Solila*.⁶³ Nekad u Tivtu postojeću solanu, koju se za druge austrijske uprave mislilo obnoviti, on i ne spominje, kao uostalom još neke negdašnje solane u pokrajini.

VI. RUDARSTVO

Dakako, Maschek donosi i neke korisne vijesti o onodobnom pokrajinskom rudarstvu. Štoviše, on se najprije osvrnuo na neutemeljena nagađanja mnogih da li je u Dalmaciji ikad kopano zlato i srebro, kao i na pokušaje Mletačke Republike na pronalaženju drugih ruda osim ugljena. Naime, 1750. god. su, kaže, u Pađanima kod Knina i u Promini pronađene naslage neke neplemenite kovine, dok se u selu Visoka u trogirskoj Zagori pronašlo naznake postojanja neke neidentificirane rude.⁶⁴ U potrazi za rudnim blagom neki su istraživači nailazili na tragove željezne rudače na nekoliko mjesta u pokrajini. Napose bogate naslage su pronađene u Potravlju kod Sinja, gdje je obitelj Lovrić podignula željezaru. No, poradi

⁶² III, 32-33.

⁶³ VI-VII, 77.

⁶⁴ III, 65. Neke vijesti kažu da se ipak za rimskog vladanja u Mosoru kopala mala količina zlata.

velikih troškova i nedostataka kapitala ona ju je brzo napustila, odnosno ustupila drugome.⁶⁵ Tada su bila također pronađena dva ležišta *cinobera*, živinog sulfida: jedan na padini brda Trtar blizu Šibenika, a drugi u Suhom dolu u trogirskoj Zagori, ali su oni ubrzo bili napušteni. Pored toga Maschek navodi otkrivanje još nekih drugih ruda u pokrajini za mletačkog vladanja pokrajinom, poput "mačjeg otoka" (*occhio di gatto*) na otočiću sv. Arkanđela kod Rogoznice. Prema njegovim saznanjima je u Dalmaciji tada prevladavao vapnenac s vrlo malo minerala.

Nakon tih povijesnih opservacija navodi da tada u pokrajini postoje po tri rudnika kamenog ugljena i asfalta/pakline. Međutim, on ne ostaje na toj konstataciji, nego donosi i statističke podatke o desetgodišnjem iskapanju tih ruda. Naime, on predočuje čitatelju količine njihova iskopa u razdoblju od 1862. do 1871., pa ih ovdje donosimo u tablici:⁶⁶

Godina	Ugljena stotinjaka funti	Asfalta
1862.	111.959	1.595
1863.	150.800	1.545
1864.	171.300	1.650
1865.	105.420	600
1866.	106.000	1.475
1867.	96.000	2.100
1868.	98.000	2.400
1869.	75.566	730
1870.	64.500	1.200
1871.	80.860	3.500

Sudeći prema ovim brojkama, iskop ugljena je u sedmom desetljeću toga stoljeća jako oscilirao, dok je onaj asfalta doživljavao sličnu sudbinu, da bi tek zadnje godine dostigao stanoviti vrhunac. Poslije izloženih podataka autor je opet nastavio izlagati o poduzimanim istraživanjima naslaga ugljena i asfalta u njegovo vrijeme, koja su poduzimana i u Boki kotorskoj. Neko se vrijeme jedna vrst asfalta kopala i u Poljicima kod Sinja, što je obustavljeno nekoliko godina prije.⁶⁷ Po svoj prilici je taj, tzv. asfaltni cement prerađivan u Splitu,⁶⁸ ili se pak radilo o doista posebnoj vrsti asfalta/pakline koja je prodavana izvan pokrajine.

Čini se da je nakon toga (1873.) uslijedio živ razvitak ovdašnjeg rudarstva, kojemu je podstrek dalo Austrijsko-talijansko ugljenarsko društvo u planini Promini (*Società carbonifera austro-italiana del Monte Promina*) sa sjedištem u Torinu. Ono je od

⁶⁵ III, 66.

⁶⁶ ISTO.

⁶⁷ ISTO, 67.

⁶⁸ Benedikta ZELIĆ-BUČAN, Privredne prilike u splitskom okružju pedesetih godina XIX. stoljeća, *Arhivski vjesnik*, 19-20, Zagreb, 1976./77., 89.

dotadašnjih vlasnika tih iskopa (A. Makale, C. Polley, braća Galvani) njih kupila zajedno s pravom slobode istraživanja ugljenih nalazišta u pokrajini. Naime, ono je već 1872. god. obavilo 271, a sljedeće čak preko tisuću pretraga u kotarevima Pag, Knin i Sinj.⁶⁹ Otada se u Promini kopao ugljen na površini od 1.128 četvornih *klaftera*.⁷⁰ Novo društvo je isprva uložilo prilični kapital, preko 1,000.000 fiorina, u opskrbu rudnikâ u svrhu kopanja što većih količina rude. Neko se vrijeme ugljen kopao u Velikoj glavi kod Skradina, a od 1876. god. je vlasnik rudnika kamenog ugljena u Dubravicama, nedaleko od Skradina, bio Ivan Ulrich.⁷¹ Valjda se tu radi o jednom te istom iskopu.

Druga, manje značajna grana pokrajinskog rudarstva toga doba bilo je kopanje asfalta, koje je tada preuzelo "*asphaltiene Societè des asphaltes et bitumes de l'Adriatique*" (Jadransko društvo za asfaltna i bitumen), koje je kupilo rudnike asfaltnog kamena u Škripu na Braču i dva iskopa u luci Mandolier kod Trogira (Vinište), koji su dotle bili u vlasništvu Ivana Marie Balarina, odnosno Henrika Hertunga. Tamo iskopan bitumen rabljen je u raznim granama gradnje (žbukanje, popločavanje i sl.). Uvidjevši korisnost njegove prodaje, Društvo je nastojalo povećati značenje te rude. Pače, tada su pronađene njene naslage u Sumartinu, Selcima i Pučišću na otoku Braču.⁷² No, jedino je iskop u Škripu bio neprestano i dobro eksploatiran, dok su drugi jedva podmirivali troškove iskapanja.⁷³ Valjda je to bio razlog što se nastavilo s istraživanjem postojanja drugih naslaga asfalta u pokrajini. Godine 1875. je u Donjem Humcu, također na Braču, otkriveno postojanje te rudače, ali drukčije, slabije, kakvoće. Tamošnji je bitumen bio pomiješan sa solju ugljične kiseline, odnosno s vapnom. Ipak, u njemu je bilo 5%, a u ostalima pak više od 8% bitumena. Kao što smo vidjeli, iskop asfalta u pokrajini bio je od malog značenja jer se radilo o doista neznatnim količinama. Stoga se nametnula potreba većeg ulaganja kapitala koji bi urodio razmjernom korisnošću. Naime, otada se najviše kopao asfalt u rudniku blizu Vrgorca, koji je sadržavao najveći postotak bitumena: on je tada bio u vlasništvu baruna Rothschilda, čiji je zastupnik bio H. Hartung. Njegova kakvoća je bila takva da se samo on mogao uspoređivati s onim rudnika Sayssel u Francuskoj.⁷⁴

Kao nekad, tako su i 1873. obavljana istraživanja o postojanju željezne rudače na mnogim lokalitetima u Dalmaciji. Pronađene su njene velike naslage, koje su dotle, kaže, bivale gotovo nezapažene.⁷⁵ Na žalost, nije naveo i mjesta njena pronalaska, unatoč tvrdnji da se radilo o dobroj kakvoći i obilosti naslaga rudače. Ipak, kaže da je veliko značenje eksploatacije rudnog blaga pokrajine za njen industrijski razvitak.⁷⁶ U osmom desetljeću XIX. st. se u Dalmaciji kopao kamen u brojnim kamenolomima, na otocima i kopnu.

⁶⁹ IV, 113.

⁷⁰ ISTO. četvorni klafter (hvat) iznosio je 3,60 m².

⁷¹ VI-VII, 61.

⁷² IV, 113.

⁷³ V, 140.

⁷⁴ ISTO, 141-142; VI-VII, 61.

⁷⁵ IV, 113.

⁷⁶ ISTO, 114.

Najbolji kamen kopao se na Korčuli: godine 1871./72. je na otoku bilo čak 200 kamenoloma u kojima je znalo raditi 500 priučenih radnika. Od njih je bivalo 200 klesara i 300 kopača/minera. Prvi su tada zarađivali 1,5, a drugi pak i 1 fiorin dnevno.⁷⁷ Taj kamen/mramor je najvećim dijelom izvožen izvan granica pokrajine, a manjim dijelom u njenim lukama prodavan. Istaknut ćemo da je 1871. god. u Carigrad i neke druge strane luke izvezeno 116.494 stotinjaka obrađenog kamena. U dalmatinske luke je povezano 23.151, a u ostale luke Monarhije tek 1.107 stotinjaka funti korčulanskog kamena. Vrijednost toga izvoza se cijenila na 422.256 fiorina, što nije bila zanemariva svota novca. Ta prodaja se odvijala najvećim dijelom posredstvom domaćeg čovjeka – Nikole Paunovića.⁷⁸

Potrebno je reći da je temeljem zakona od 21. srpnja 1871. u Zadru uspostavljen Kotarski rudarski ured za Istru i Dalmaciju. Maschek, iako stranac, uviđao je fatalnost/kobnost činjenice da su rudnici u Promini i drugdje po pokrajini bili u rukama stranaca,⁷⁹ koji su iz njih izvlačili veliku korist.

VI. PRERAĐIVAČKA RADINOST

Maschek izričito tvrdi da industrija i trgovina u Dalmaciji nisu dostatno razvijene, ali da svejedno industrijski proizvodi bivaju nagrađivani na svjetskim izložbama, kao ono u Beču 1854. godine.⁸⁰ Poslije posebno ističe kakvoću i nagrađivanost dalmatinske industrije likera. Unatoč tome on daje priličan broj podataka o onodobnoj prerađivačkoj radinosti u pokrajini – obrtu, rukotvorinama i industriji.

Prije svega tvrdi da su Zagorci i brđani pokrajine skloni preradi, obrtima, u čemu su samouki, bez učitelja. U prvom redu se to odnosi na zidariju, kojom su se zanimali mnogi kao dopunskom djelatnošću uz poljodjelstvo. Dapače, kad nisu bili zaokupljeni zemljoradnjom i stočarstvom, za zimskih dana, neki su pravili zemljano posuđe: naime, pravili su grube lonce, tave, peke i drugo, ali zato dobre kakvoće i duge trajnosti. Zasigurno je pri tome najviše mislio na stanovnike Potravlja kod Sinja. Tamošnji zidari su gradili kuće usuho ili pomoću cementa, kolibe, pojate, torove za blago, sjenike i ogradne zidove, dok su drvodjelci izrađivali sjedalice, stolove, krevete, zdjele, tanjure, žlice, viljuške i drugo, najčešće u kućnoj radinosti. Kovači su kovali motike, trnokope, lopate, čekiće, željezne motke, gradele, bradve, sjekire, brave, čavle za potkivanje konja, potkove i sve ostalo od željeza neophodno seoskom gospodarstvu.⁸¹ Inače se pravi obrti obnašaju isključivo u gradovima i varošima. Slijedom toga on je sakupio broj pojedinih obrtnika u pokrajini 1873. godine. Kako se radi o rijetkom izvoru, to ovdje te podatke donosimo u tablice:⁸²

⁷⁷ III, 94.

⁷⁸ Državni arhiv u Zadru, *Spisi Registrature*, 1876, II/1 E, br. 10354.

⁷⁹ IV, 275.

⁸⁰ III, 316.

⁸¹ ISTO, 317.

⁸² IV, 276.

Vrst obrtnika	Broj	Vrst obrtnika	Broj	Vrst obrtnika	Broj
brijača	122	bačvara	146	kožara	8
postolara	576	krojača	289	klobučara	10
opančara	95	tapetara	10	tekstilaca	304
papučara	98	konopara	97	sedlara	11
kovača/kolara	348	ličitelja	43	kotlara	9
kolara	18	tesara	5	drvodjelaca	353
zidara	486	limara	66	klesara	793
pekara	390	kišobranara	8	bojadisara	43
bikara/mesara	346	zlatara	96	dimnjačara	7
likera i rakije	49	urara	18	kalifata	194
tiskara	8	češljara	3	knjigoveža	11
oružara	32	brusača	10	fotografa	12

Dakle, prema navedenim podatcima tada je u pokrajini bilo preko 4.500 obrtnika u oko 25 struka, od kojih je najviše bilo klesara, postolara i zidara. Začudo, on među obrtnike, po ondašnjim mjerilima, svrstava nosače (622), krčmare (966), kavanare (182) i kočijaše (74), ali i trgovce na veliko i malo, mornare, piljare i sitničare (247), koji nisu bili obrtnici u pravom smislu riječi. Prije su spadali u trgovce i ugostitelje. Štoviše, među obrtnike smješta hotelijere, arhitekta, mjeriće i poduzetnike raznih struka, kojima tu zaista nije mjesto.

Autor priručnikâ nastoji istaknuti postojanje i djelovanje manufakturne proizvodnje u pokrajini, navodeći gotovo sve takve pogone. Tako posebno izdvaja klesarnicu u Selcima na Braču i četiri radionice/tvornice piva u Zadru, od kojih je samo pivovara Agostina Kleina bila nešto većeg, ali ne i dostatnog proizvodnog kapaciteta.⁸³ Od osam voštarnica u pokrajini posebno izdvaja onu najveću, vlasništvo nasljednikâ obitelji Petricioli-Salghetti u Zadru, jer je ona postigla brojna priznanja na izložbama po Europi, a potom one Frane Lanza u Splitu i nasljednika Grgura Škorića u Šibeniku.⁸⁴ U Splitu djeluju tri kožarnice/štavljaonice, od kojih je najveća i najpoznatija ona A. Zlodre. Nadalje, on navodi da u pokrajini djeluju tri konopare: dvije u Splitu, a jedna u Zadru. Konopara Špire Papparelle u Splitu je ujedno proizvodila katran domaće i bosanske provenijencije u Italiju, u prilično velikoj količini.⁸⁵ Od četiri velike, radioničke pekare u pokrajini čak tri su u Dubrovniku, a jedna u Zadru. Tada su u Prčnju u Boki djelovale dvije svilare, vlasništvo Ivana Milina i drugova odnosno obitelji Sbutega.⁸⁶ U pokrajini je bilo čak deset bojadisaonica/radionica: najbolji proizvodni

⁸³ III, 314; IV, 277. Prva je proizvodila 15.000 kg obrađenog voska godišnje.

⁸⁴ IV, 278.

⁸⁵ ISTO. On je istaknuo i proizvodnju kraljičine vodice, odnosno ružmarinova ulja na Hvaru, što je također spadalo u radioničku preradu (III, 8).

⁸⁶ IV, 284, bilj. 2.

postupak je koristila ona Grgura Vidovića u Splitu, koja je rabila velike kotlove i badnje najsvremenijeg sustava, a boju nabavljala u Beču ili Njemačkoj.⁸⁷ U Krtolama u Boki je postojala radionica crijepa i opeka, jedina prerada ondašnjeg pučanstva, koja je opskrbljivala čitavo područje.⁸⁸ Uz nju je bilo veliko skladište.

U radioničku proizvodnju toga doba mogu se svrstati dvije veće slastičarnice, jedna u Splitu, a druga u Zadru. Jamačno je to bila i navedena pilana u Kninu (*segħa di tavole*), koja je dakle izrađivala daske i drugi drveni materijal.⁸⁹

Naravno, još veću pozornost poklonio je industrijskoj proizvodnji pokrajine. Najprije je istaknuo tvornicu cementa (*Cemento idraulico*) u Splitu, vlasništvo Jakova Bettizze i drugova, ali nije podastro nikakve druge podatke.⁹⁰ Potom je iznio podatke o dioničkom društvu (tvornici) za proizvodnju staklenih predmeta (*Società anonima per la fabbrica di vetrami*) u Zadru, čiji ravnatelj je bio Jakov Bogdanović. Ona je uspostavljena 24. lipnja 1869. s kapitalom od 15.000 fiorina podijeljenih u 50 dionica. Ona je dotle četiri godine izrađivala boce za likere i tako se suprotstavljala konkurenciji sličnih stranih proizvođača. Čistoća stakla, njegovo pečenje i boja bili su usavršeni do te mjere da su hvaljeni od svih proizvođača likera u gradu, te je tvornica zasićivala sve narudžbe, prethodno tražene u Muranu. Ohrabrena time ona je poduzela drugu specijalnu proizvodnju: od velikih boca (*fiasconi*) zelene i smeđe boje, opletenih slamom ili drvenim daščicama, zapremine 1-15 bokala, napravila je pravi poslovni posao.⁹¹ Štoviše, ona je od 1873. bila zaokupljena izradom boca za vino i njima opskrbljivala domaće Enološko društvo. Sve to je učinilo da je ona prvih godina djelovanja stalno poslovala s pozitivnom bilancom.⁹²

Prema njegovu pisanju je tvrtka Elia i Semo svoju staru tvornicu sapuna s Krfa ponijela u Split, i u njoj se pravio sapun svake vrste, poput onih u Grčkoj i na Levantu. Ona je uživala slobodu prodaje svojih proizvoda po čitavoj pokrajini,⁹³ tim prije što su oni bili izvrsne kakvoće. Međutim, najviše je teksta napisao o tvornicama likera od ekstrakta maraške, koja je zahvaljujući pogodnoj klimi i tlu uzgajana tada isključivo u Dalmaciji. Tada je takvih tvornica u Dalmaciji bilo čak sedam, od kojih šest u Zadru, a jedna u Splitu (A. Dalbello).⁹⁴ Najprije je iznio činjenicu da je takva proizvodnja u Zadru uslijedila još 1700. godine, a započeo ju Calceniga, i ona je brzo postigla jako proširenje, značajno za ono doba.⁹⁵ Prvi je istinitu čuvenost postigao F. Drioli, koji je destilacijom maraške izvrsne kakvoće, čistoće i koncentracije aromatičnog etera nadmašio svoje prethodnike. To je bila najstarija i najpoznatija tvornica likera koja je isključivo pravila *rozoljo-maraskino*. Od 1840.

⁸⁷ I, 198; VI-VII, 77.

⁸⁸ IV, 282, 284.

⁸⁹ ISTO, 277.

⁹⁰ I, 276; II, 310; III, 333-334; IV, 288.

⁹¹ III, 334.

⁹² ISTO, 283, bilj. 3.

⁹³ IV, 282-283.

⁹⁴ III, 311.

⁹⁵ ISTO, 312.

god. ona je nosila od cara stečeni privilegij kićenja carskim grbom. Njen maraskino bio je tražen u svim trgovačkim središtima, napose u inozemstvu. Naime, prodavan je po Europi, objema Amerikama, u Indiji, Kini, Japanu i Australiji.⁹⁶ Štoviše, ona je opskrbljivala neke vladarske dvorove Europe, najviše Beč. Bilo je u svijetu pokušaja patvorenja ovog proizvoda. Godine 1823. je u Zadru sličnu tvornicu podigao Girolamo Luxardo. I ona je prodavala svoje proizvode diljem svijeta. Kakvoću njenih proizvoda svjedoče mnoge nagrade na izložbama, počevši od 1854. godine.⁹⁷ Pored njih su u ovom gradu djelovale još neke slične tvornice. Naime, od 1814. je postojala Narodna tvornica maraskina Petra Magazina, tada (1873.) u vlasništvu Petra Abelića. Zahvaljujući stečenim priznanjima za kakvoću proizvoda, ona je poslovala po Europi i na Levantu.⁹⁸ Jednako je bilo s tvornicom Gašpara Kaligarića i Antonija Cosmacendija, netom uspostavljenima u gradu. Oslonivši se na prethodno izvješće Petra Bratanića, on kaže da je prosječna proizvodnja likera u gradu tada dostizala 33.500 litara odnosno 100.000 bočica godišnje. Najmanje 96.000 boca je izvoženo u svijet. Pored radnika u tim pogonima je sezonski još zapošljavano oko 600 osoba pri branju marašaka, što je značilo priličan broj zaposlenih u proizvodnji likera u Zadru.

VII. TRGOVINA

Savjetnik Maschek je posebnu pozornost iskazao spram tadašnje trgovine u pokrajini, napose onoj u pojedinim mjestima. Preduvjet njenom obnašanju bile su dobre pomorske i kopnene prometnice, te poštanski promet, pa on progovara i o tom problemu pokrajine.

U njegovo vrijeme, kaže, postoje državne ceste koje vode od Šibenika do Knina, te ona od Splita do Sinja, koje se, navodno, ukrštavaju kod Drniša. Nekolike općinske ceste bile su u nešto lošijem stanju.⁹⁹ Slaba cesta se tada gradila na otoku Hvaru, a gradila se također ona od Dubrovnika do Trebinja. Na potonjoj prometnici, iako neprikladnoj, još otprije se odvijala trgovina Konavala.¹⁰⁰ Ceste koje su vodile iz Metkovića u Mostar, odnosno Vrgorac, bile su slabe kakvoće, tek kolni putovi.¹⁰¹ Zahvaljujući postojanju ceste preko Velebita, uvelike se trgovalo između Dalmacije i Like, naravno preko Obrovca.¹⁰² Stanovništvo Boke kotorske je trgovalo po čitavom jadranskom bazenu i s kopnenim zaleđem: Kotorani su poslovali s Trstom i Mlecima, gdje su nabavljali manufakturnu i kolonijalnu robu, a s Crnom Gorom i Turskom navedenom robom i živežnim namirnicama.¹⁰³ Žitelji Risna živjeli su od "trgovine sa susjedima Crnogorcima", te od poljodjelstva i ribolova.¹⁰⁴ Napose ističe

⁹⁶ ISTO, 312-313.

⁹⁷ ISTO, 313.

⁹⁸ VI-VII, 112.

⁹⁹ I, 172, 183.

¹⁰⁰ V, 172.

¹⁰¹ III, 131.

¹⁰² I, 195; II, 145.

¹⁰³ III, 146.

¹⁰⁴ IV, 193.

značenje poljodjelstva i trgovine u životu stanovništva Stoliva, koji je bio među poglavitim općinama kotara Kotor. Marljivost i postojanost u radu, umješnost u vođenju trgovine, kako u domaćim tako i vanjskim odnosima, posebno je istaknuo govoreći o njemu. Mnogi od Stolivljana su priskrbili značajno bogatstvo upravo tim radom. To nije bio slučaj s onima koju su se, recimo, zanimali samo zemljoradnjom.¹⁰⁵

Ipak, u pokrajini su djelovale tri trgovačko-obrtničke komore u Zadru, Splitu i Dubrovniku, te dvadeset trgovinskih posrednika (*sensali*) diljem nje. Obnašanje trgovačkih poslova pomagali su i brojni strani konzuli. Autor priručnika poimenice nabraja trgovce raznom/mješovitom robom, onom kolonijalnom i manufakturnom, živežnim namirnicama, kožom, konopom, te depozite brašna i žita. Bilo je također trgovaca namještajem, vinom, uljem zemljanim posuđem. Pored raznih trgovaca koje navodi poimenično, Maschek ističe djelovanje 10 pomorskih špekulanata, 5 špedicionera i sve one koji su se na bilo koji način zanimali prodajom, vlastitom ili tuđom robom, na malo i veliko.¹⁰⁶ To, dakle, pokazuje količine i intenzitet trgovinske razmjene pokrajine toga doba.

Stanoviti pokazatelj pokrajinske trgovine je i lučki promet: početkom sedamdesetih godina je u njene luke prosječno ulazilo 15.411 brodova s 1,326.483 tone nosivosti. Naime, radilo se o 11.276 krcatih i 4.165 praznih plovnih jedinica. Vrijednost uvezene robe cijnila se na 17,307.591 fiorin. Naprotiv, iz dalmatinskih luka je istodobno prosječno isplivalo 15.397 brodova s 1,322.169 tona. Vrijednost morem izvožene robe cijnila se na 11,819.152 fiorina, od čega samo 1,530.121 fiorin za inozemstvo.¹⁰⁷ A to znači da je većina brodova bila s austrougarskom, a tek mali broj sa stranom zastavom. Kako je to bilo sa zadarskom lukom od 1865. do 1869. god. pokazao je statističkim brojkama, pa ih i mi ovdje donosimo u tablici.¹⁰⁸

Godina	UŠLI			IZAŠLI		
	Brodova	Tona	Vrijednost fiorina	Brodova	Tona	Vrijednost fiorina
1865.	1.278	107.716	2,034.671	1.075	102.146	611.034
1866.	1.853	132.444	2,080.724	1.592	126.052	652.559
1867.	1.827	116.035	2,282.975	1.417	110.188	894.730
1868.	1.748	111.780	2,768.776	1.370	105.440	1,409.523
1869.	1.191	210.555	3,901.826	995	204.737	2,007.336

S prometom od 4,597.500 fiorina, od čega je otpadalo 3,319.400 na uvoz, a 1,278.100 na izvoz, Zadar je tada zauzimao prvo mjesto među dalmatinskim lukama. Njegov uvoz se

¹⁰⁵ ISTO, 281-284.

¹⁰⁶ III, 121-122.

¹⁰⁷ ISTO, 309-310.

¹⁰⁸ ISTO, 310-311.

odnosio na kolonijalnu, manufakturnu i industrijsku robu, dok je njegov izvoz bivao kao onaj drugih luka pokrajine. Tako se 1871. izvezlo najviše žita, vina i maslinova ulja, octa, likera (12.242 funte), a onda drva i rujevine, kostiju, otpadnog papira, sirove vune, koža itd. Prema ovim brojkama on ovu luku smješta među najznačajnije na Jadranu, to prije što je bio stjecištem triju parobrodarskih linija. A ona s Jakinom je bila na pomolu, što je onda predstavljalo da će ona postati prirodnom točkom trgovine između Podunavlja i Italije, turskog i austrougarskog zaleđa.¹⁰⁹

Pored ovih statističkih podataka o prometu brodova u Zadru, autor je također donio podatke o trgovačkom prometu Trogira u sedmom, a Šibenika početkom osmog desetljeća toga stoljeća,¹¹⁰ koje smo mi iskoristili kada smo prikazivali ekonomske prilike tih gradova u XIX. stoljeću. Stoga ih nije potrebno ponavljati. Ovdje ćemo tek pripomenuti da su ti gradovi/luke tada poslovali najviše s Italijom i Grčkom.

VIII. POMORSTVO

Sastavljač priručnikâ je također veliku pozornost poklonio prošlosti i tadašnjem stanju brodarstva pokrajine. Najprije ćemo iznijeti onodobnu brodogradnju. Naime, on najprije ističe postojanje Društva zakupaca/vlasnika brodova u Splitu, utemeljenoga 1856. godine, za koje kaže da je vrlo značajno. Njegov ravnatelj bio je Antun Zlodre, poznati splitski poduzetnik (kožara). Njegova istinska svrha bila je izgradnja jedrenjaka duge plovidbe, uslijed postojeće konjunktore, kako bi se dao impuls duhu splitske plovidbe. Naravno, ono je imalo vlastito brodogradilište u kojem su odmah bila sagrađena tri velika jedrenjaka: kako ono nije moglo graditi još veće plovne jedinice, još tri je takva jedrenjaka naručilo u brodogradilištima Trsta i Kopra. Godine 1872. je ono posjedovalo četiri jedrenjaka koji su bili u punom prometu. Društvo je tvorilo dvanaest dioničara s početnim kapitalom od oko 300.000 fiorina.¹¹¹ Bilo je to prvo društvo takve vrsti u Dalmaciji. Ipak, on izričito tvrdi da ono nikad nije legalno uspostavljeno i da stoga njegovo postojanje nije dotle od vlasti priznato.¹¹²

Savjetnik Maschek nekada zadire u dublju prošlost dalmatinske/dubrovačke brodogradnje. Naime, on tvrdi da prvi podatci o ovdašnjoj brodogradnji potječu iz XVIII. stoljeća, dakle barem oni kojima je on tada raspolagao. Naime, on navodi da je Dubrovačka Republika započela oko 1700. god. svoju unosnu trgovinu kopnom obavljati kada su počeli djelovati dubrovački škverovi. Ondje su otada građeni brojni jedrenjaci. U njima je odjednom znalo biti do 10 jedrenjaka u gradnji. Gruški škverovi davali su život industiji Republike i snažan poticaj plovidbi. Sav. potreban brodograđevni materijal nabavljan je izvana. Uz škverove su postojale čitave odgovarajuće radionice – kovača, drvodjelaca i jedrara, to je, kaže, trgovačkoj mornarici i trgovini donosilo blagostanje i porast stanovništva, koje

¹⁰⁹ ISTO, 178-179.

¹¹⁰ I, 277; II, 311.

¹¹¹ III, 333; IV, 276, bilj. 1.

¹¹² VI-VII, 201-203. Iстина, autor navodi da su neki jedrenjaci bili pravljeni na Šipanu još u XVI. stoljeću. (ISTO, 156).

se od poljodjelskog pretvaralo u obrtnički stalež.¹¹³ Štoviše, razvitak brodarskog umijeća Dubrovčana je doveo do prepoznatljivosti tih jedrenjaka na svjetskim morima. Padom Republike prestala je njena pomorska trgovina, pa je Gruzū trebalo više od pedeset godina da bi se ona oporavila od letargije u koju je zapala. Naime, pri napadu na Dubrovnik 1806. godine Rusi i Bokelji (Crnogorci) zapalili su tamošnje škverove koji se ni za francuske vladavine nisu nimalo oporavili.¹¹⁴

Naspram tome, korčulanski škverovi su, kaže, poznati još iz davnine. Štoviše, on drži da su tu pravljene i čuvane *liburne*, što pretpostavlja da nije dobro razmotrio dotadašnju literaturu o tome. Nadalje, on tvrdi da su i Neretljani u Korčuli imali arsenal za izgradnju svoje flote, pozivajući se pritom na Lučića, te da je Mletačka Republika više puta naručivala gradnju jedrenjaka do 40 topova upravo na Korčuli.¹¹⁵ Uslijed stalnog ratovanja na početku XIX. stoljeća ondje nije bilo moguće graditi velike brodove, nego jedino one obalne plovidbe i male brodice svih vrsta, po čemu su tamošnji brodograditelji bili vrlo poznati. Tek od 1820. u Korčuli je započeta gradnja velikih jedrenjaka različite veličine i nosivosti.¹¹⁶ Samo u gradu su bila dva velika škvera u kojima je 1873. radilo 120 brodograditelja 10 šegrta (*garzone*), četiri srednja škvera sa 60 radnika i 8 šegrta, te čak 35 malih škverova s ukupno 60 brodograditelja. Ti majstori su imali dnevnicu od 1,33 fiorina, dok su šegrti primali dnevno 50 soldi (*karantana*). Za potrebe brodogradnje na Korčuli je 1871. godine iz Hrvatskog primorja uvezeno 15.878 kubičnih stopa (stopa = 0,34 m) građevnog drveta, te nešto drva drugih vrsta. Istodobno je s otoka izvezeno 117.200 kubičnih stopa loživog drva u luke Monarhije i one izvan nje.¹¹⁷ A godine 1875. je u korčulanskom škveru sagrađen jedrenjak od 550 tona nosivosti, najveći koji je dotle napravljen u njemu. Dapače, autor navodi da je u šestogodištu od 1870. do 1875. ondje, na čitavom otoku, sagrađeno 1.265 novih brodova s ukupnom nosivošću od 5.982 tone. Tu se radilo o jedrenjacima svih kategorija – duge, velike i male obalne plovidbe. Istodobno su pravljena 344 razna broda, od kojih dva parobroda, u ukupnoj nosivosti od 10.213 tona.¹¹⁸ Svejedno se tamošnji škverovi nisu mogli natjecati s onima u Malom Lošinju, Rijeci ili Trstu. Međutim, ovdašnji majstori su bili poznati po izgradnji triju barkova. Tada su dobar glas uživala sedmorica konstruktora, među kojima se isticao Ante Vilović, odlikovan zlatnim križem za zasluge, 12 porinitelja, te 123 tesara i šegrta. Novoosnovano Brodarsko društvo u susjednom Orebiću uspostavilo je vlastito brodogradilište, ali Maschek o njegovoj djelatnosti ne kazuje ništa.

Od početka druge austrijske uprave Dalmacijom u Grazu je postojalo brodogradilište. Maschek kaže da je prvi veći ondje sagrađeni bio jedrenjak duge plovidbe *polaka* "Gravosa", koja je bila porinuta u more 1818. godine u nazočnosti cara Franje. I. Sljedećih tridesetak godina ondje je sagrađeno vrlo malo jedrenjaka. Tek osnutkom Dubrovačkoga pomorskog

¹¹³ ISTO, 205-206.

¹¹⁴ ISTO, 105.

¹¹⁵ ISTO, 106.

¹¹⁶ III, 93-94. K tome, odatle se godišnje izvozilo 20.000 funti borove kore.

¹¹⁷ VI-VII, 106.

¹¹⁸ ISTO, 206.

društva 1869. se tamošnja brodogradnja počela oporavljati.¹¹⁹ Spomena vrijedna je izgradnja jedrenjaka Dvanaesti dubrovački, onda najvećeg jedrenjaka austrougarske trgovačke mornarice, nosivosti više od 1.600 tona: on je bio porinut 30. travnja 1875. u nazočnosti cara Franje Josipa I., kada je pohodio Dalmaciju.¹²⁰

Pored ovih su i u Starom Gradu na Hvaru tada bila dva škvera (1872.) u kojima su također pravljene jedrenjaci duge i obalne plovidbe. Njegovi stanovnici su upravo stoga raširili vlastitu pomorsku trgovinu po jadranskom bazenu, ali i do Grčke i Malte.¹²¹ Spomenuto Pelješko pomorsko društvo u Orebiću je 1875. godine uspostavilo vlastiti škver. Već te godine se u njemu počeo graditi prvi veliki jedrenjak. U njemu su radili najvaljaniji korčulanski brodograditelji: pored gradnje oni su se bavili i popravljanjem raznih jedrenjaka, u prvom redu vlastitih, onih orebičkog Društva.¹²²

Budući da Korčula nije omogućavala gradnju doista velikih jedrenjaka, to su oni bili naručivani u Trstu ili inozemstvu. Godine 1872. je u njoj bilo 10 konstruktora, 35 prota/poslovođa, 145 tesara, 70 kalafata, 15 brusača, 48 pilara, 28 drvodjelaca, 12 izrađivača jarbola, 14 jedrara, 44 konopara, 21 kovač, 7 ukrasivača, dakle 477 brodograditelja raznih struka. Ipak, ni takav njihov sastav nije bio u stanju obaviti zahtjevnije pothvate. Nadalje, poznati su autoru bili neki podatci o ukupnoj brodograđevnoj djelatnosti pokrajine u to doba. Tako navodi da je 1871. godine u svim dalmatinskim brodogradilištima/škverovima sagrađeno 6 jedrenjaka i 359 brodica s ukupnom nosivosti od 2.652 tone, a u vrijednosti od 174.755 fiorina. Istodobno je popravljeno 45 jedrenjaka i 81 brodica: pri tim radovima je utrošeno 35.703 kub. stopa hrastovine, 10.712 stopa borovine, 4.172 stope ariševine, 3.753 stope jelovine, 4.044 bukovine, te 1.292 stotinjaka funti željeza, 78 stotinjaka bakra, 21 cinka, 244 žute kovine(?) i 110 stotinjaka olova.¹²³ Ovo sve govori da je potrošnja raznog materijala bila srazmjerna obavljenim poslovima na gradnji brodova.

U svojim *Priručnicima* Maschek zadire čak u povijest pomorstva Dubrovačke Republike. Naime, pozivajući se na podatke koje je u svojim *Memorijama* (sv. I) naveo Frane Appendini, on kaže da je ona nekad posjedovala 400 jedrenjaka (*vascelli*), "morskih sokolova", kako ih je nazvao neki pjesnik.¹²⁴ Drugim podatkom navodi da su Dubrovčani posjedovali 19 velikih jedrenjaka: 7 *nava*, 3 *karake* i 9 *galeona*. Najveći od njih bili su *galijuni* kapetana Luke Kukljice i *Karaka* Marka Jakopovića od po 700 *kara* nosivosti.¹²⁵ Procvat dubrovačkog pomorstva trajao je do 1584. Naime, otada pa do 1654., kada su brodovi Dubrovnika sudjelovali na ispomoći Španjolcima u borbi protiv Engleske, trgovačka flota Republike doživljava pravi krah, jer je u tim pomorskim srazovima izgubila čak 120

¹¹⁹ ISTO, 207.

¹²⁰ II, 120.

¹²¹ Državni arhiv u Zadru, *Spisi obitelji Borelli*, svež. V, Split, 1874.-1875., *Miscellanea*.

¹²² III, 58.

¹²³ ISTO, 144.

¹²⁴ VI-VII, 155-156.

¹²⁵ ISTO, 202.

nava.¹²⁶ Drugi udarac njenom brodarstvu zadao je potres 1667. godine. Nakon toga se dubrovačko brodarstvo, kaže, sporo oporavljalo, ali se svejedno zastava Republike vijorila i početkom XVIII. st. na svim dalekim morima. Zapravo je njeno brodarstvo cvjetalo od 1793. do 1806. godine, kada je velikim dijelom bilo uništeno od Rusa i Bokelja: tada je bilo zaplijenjeno 17 dubrovačkih jedrenjaka. U vrijeme stalnog ratovanja po Europi Republika je ostala neutralnom, pa njena trgovačka mornarica nije imala neprijatelja. Stoga su njeni jedrenjaci gotovo jedini tada održavali trgovinu između Atlantika i Crnog mora.¹²⁷ Treba spomenuti da je 1770. god. Austrija zaprijetila rušenjem gospodarske moći Republike, kada je ruski admiral Orlov zaprijetio bombardiranjem Dubrovnika. To je bio razlog da su njeni jedrenjaci pet godina stajali u lukama u kojima su se zatekli, dok su neki bili zaplijenjeni. Tek poslije pronađenoga političkog rješenja toga spora dubrovačko pomorstvo je ponovno ušlo u prethodnu kolotečinu, i to uspješnu.¹²⁸

Prije drugih, ako ne i jedini, Maschek je pružio određeni broj podataka o brodarstvu/pomorstvu Dalmacije svoga doba. Tako u svom priručniku za 1872. navodi da je netom utemeljenu Pomorsko društvo u Orebiću odmah dalo sagraditi dva jedrenjaka: "Adamo" od 534 i "Eva" od 524 tone nosivosti. Društvo je kanilo zapravo dokazati da je promicanjem udruživanja u pomorstvu moguće uspjeti i s manjim glavnicama.¹²⁹ Autor tvrdi da su prvih nekoliko godina djelovanja toga društva njegove poslovne bilance bivale izvrsne, kada su dijeljene dividende od 27%, pa su njegove dionice bile tražene. Ubrzo je ono dalo sagraditi još šest jedrenjaka, od kojih je najveći bio "Sara" od 889 tona nosivosti. Dapače, već 1868. je naručilo neke brodove, pa je već sljedeće posjedovalo čak 14 jedrenjaka prve klase/duge plovidbe.¹³⁰ Naime, otvaranje Sueskog kanala davalo je družinarima velike nade, te se pomišljalo i na nabavu jednoga parobroda, što se ipak nije ostvarilo.¹³¹ Tijekom 1870. god. je naručilo ono nekoliko većih jedrenjaka, od kojih je jedan bio "Izak" od 1.203 tone.¹³² Već sljedeće, 1871. godine je Društvo posjedovalo 30 jedrenjaka s ukupno 21.303 tone nosivosti: njihova prosječna nosivost iznosila je 426.060 mletačkih stara. Njihove posade činilo je oko 550 mornara/pomoraca, od čega 72 kapetana i poručnika.¹³³ Nekako tada je društveni kapital iznosio četiri milijuna fiorina, što je bio dokaz da se pomorstvo doista može razvijati u uvjetima udruženog kapitala. Maschek kaže da se tada govorilo da je jedina "industrija stanovnika Orebića pomorstvo", iskazujući time koliko je značenje ono imalo u životu tamošnjih obitelji.

Nakon neuspješnog pokušaja uspostave pomorskog društva u Dubrovniku, ondje je tri godine potom ono ipak utemeljeno, čija je svrha bila gradnja jedrenjaka duge plovidbe,

¹²⁶ ISTO, 203.

¹²⁷ ISTO, 207.

¹²⁸ I, 278; II, 312.

¹²⁹ I, 278.

¹³⁰ ISTO, 279. Austrijska je tona iznosila 1.787 funti.

¹³¹ ISTO, 280.

¹³² Državni arhiv u Zadru, *Spisi Registrature*, 1879, III/1 J, br. 230; II, 129, 313; III, 332.

¹³³ I, 281.

onih od najmanje 500 tona nosivosti. Već sljedeće godine je ono posjedovalo četiri jedrenjaka i dva u gradnji, a 1871. ono ima osam velikih jedrenjaka i jednog u gradnji. Ono je njima obavljalo trgovinu, prijevoz tuđe i vlastite robe, ali i tome srodne djelatnosti.¹³⁴ U ožujku te godine je u Dubrovniku uspostavljeno i Društvo za kupovinu dionica rečenoga Pomorskog (*Società per l'acquisto di azioni nell' "Associazione marittima di Ragusa"*), kako bi se svim tamošnjim staležima omogućilo da s malim svotama novca sudjeluju u ovom pothvatu. Njegov je početni kapital iznosio 50.000 fiorina.¹³⁵ Ubrzo se kapital Pomorskog društva u Dubrovniku namnožio na milijun fiorina podijeljenih u 5.000 dionica od po 200 fiorina. Zahvaljujući izuzetnoj umješnosti uprave, to društvo je ispočetka dobro poslovalo.¹³⁶ Godine 1873. je ono već imalo devet jedrenjaka aktivnih i dva u gradnji. Tada je njegov prihod iznosio 85.999, a rashodi samo 54.400 fiorina,¹³⁷ što pokazuje da se njegov kapital stalno umnožavao.

Nadalje, Maschek tvrdi da su poglavita zanimanja Elefatskih (dubrovačkih) otoka bili trgovina i pomorstvo.¹³⁸ Jednako tako navodi da je brodarstvo bilo jako razvijeno na otoku Hvaru, napose u Jelsi i Starom Gradu. Tako 1872. Jelšani posjeduju jedan *bark*, jedan *brik*, dva *škunera*, kojima su održavali aktivnu trgovinu s inozemstvom, te još nekoliko trabakula i bracara prikladnih za plovidbu po Jadranu i do Jonskih otoka. K tome, imali su još 49 malih ribarskih brodica.¹³⁹ Starograđani su tada posjedovali 4 *škunera*, 33 trabakula, 14 bracara, 9 gajeta, nekoliko leuta i velik broj ribarskih brodica (51), ukupno 111 plovnih jedinica: Petar Jelčić je domaću mladež podučavao tajnama plovidbe.¹⁴⁰

I Bračani su tada plovili morima. Na početku XIX. st. je samo obitelj Hranueli iz Postira posjedovala tri-četiri jedrenjaka duge plovidbe, kojima su zapovijedali njeni članovi. A u Maschekovo doba su otočani posjedovali trabakule i druge manje jedrenjake za trgovanje vlastitim viškovima proizvodnje. Boljani su prije raspolagali s više od 15 jedrenjaka duge plovidbe, čiji mornari su tada preferirani u Trstu i drugim lukama Monarhije: rijetki su bili mladići od 14 do 15 godina koji se nisu priklanjali moru.¹⁴¹ Tada (1875.) je u dalekom svijetu bilo gotovo 350 ovdašnjih ljudi, iseljenih prethodnih godina.

Pored Orebičana i drugi stanovnici poluotoka Pelješca uvelike su bili ljubitelji mora i pomorstva. U Janjini je bilo nekoliko obitelji brodara među kojima su se isticali rođaci Bjelovučić. Dapače, oni su u tome bili prvi u čitavoj pokrajini jer su posjedovali čak 6 jedrenjaka duge plovidbe, a među njima je bilo 14 kapetana, te velik broj poručnika i mornara.¹⁴² U Kuni je bilo deset vlasnika bracara, a poradi općeg siromaštva u mjestu,

¹³⁴ II, 315.

¹³⁵ ISTO, 314.

¹³⁶ III, 333.

¹³⁷ II, 104.

¹³⁸ ISTO, 121.

¹³⁹ ISTO, 120; VI-VII, 90. U Hvaru je bilo također vlasnika jedrenjaka duge plovidbe (IV, 162).

¹⁴⁰ VI-VII, 74.

¹⁴¹ ISTO, 129.

¹⁴² ISTO, 133.

pored 30 kapetana i poručnika je još 300 mještana plovilo na jedrenjacima duge plovidbe kao mornari.¹⁴³ Začudo, autor priručnika je vrlo škrt kad govori o pomorstvu Boke kotorske. Ipak, iznio je podatak da je Mletačka Republika u Kotoru držala velik broj ratnih brodova za zaštitu plovidbe i trgovanja po južnom Jadranu, te da je u Herceg Novom bivalo nekad 140 patentiranih, dakle velikih jedrenjaka,¹⁴⁴ namijenjenih dugoj plovidbi.

Konačno, Maschek donosi i podatke o ukupnom broju plovnih jedinca čitave pokrajine, što držimo korisnom činjenicom. Naime, on bilježi da je početkom 1872. u njoj bilo 137 jedrenjaka duge plovidbe: 2 nave, 89 barkova, 22 brika, 17 brigantina, te 7 brikova-škunera. Njihova ukupna tonaža iznosila je 69.803 tone, dok su posade brojile 1.425 ljudi. Nadalje, u pokrajini je tada bio 1.421 jedrenjak velike i male obalne plovidbe: 1 brik, 6 brigantina, 16 škuna i logera, 6 brikova-škunera, 5 kutera, 333 trabakula, 330 bracara, 723 leuta i gajete, te jedan parobrod. Njihova nosivost je iznosila ukupno 27.300 tona, dok je njihove posade činilo 4.168 ljudi. Tako su u plovidbi i ribarenju tada rabljene 5.194 plovne jedinice. A krajem sljedeće, 1873., godine u Dalmaciji je bilo 136 jedrenjaka duge plovidbe, 78 jedrenjaka velike i 994 jedrenjaka male obalne plovidbe, među koje su spadala i dva parobroda. Zajedno s ribarskim i označenim brodicama u pokrajini je bilo ukupno 4.496 plovni jedinica s nosivosti od 90.848 tona. Tada je ona, kako tvrdi Maschek, brojem jedrenjaka i članova njihovih posada nadmašivala ostali dio Austrijskog primorja.¹⁴⁵ No, već 1874. autor bilježi da u pokrajini postoji 129 jedrenjaka duge, 76 velike i 961 male obalne plovidbe, te još uvijek ona dva parobroda. Dakle, izuzev onih potonjih, zakratko je smanjen broj svih kategorija jedrenjaka u pokrajini.¹⁴⁶ To je bio početak kraja dalmatinskog jedrenjaštva.

Kako raspoložemo i podacima o broju članova posada na razini pokrajine, to ćemo i njih ovdje navesti. Godine 1871. je na sve tri kategorije jedrenjaka i parobrodima bio 11.171 član njihovih posada. Među njima bilo je, konkretno, 309 kapetana duge plovidbe, 172 poručnika, 157 zapovjednikâ/upravitelja brodova velike i male obalne plovidbe, 14 kadeta, 177 kormilara i noštroma/vođa palube, 932 novaka, 682 malih od broda (*mozzo*), 213 sobara, 25 kuhara, 6 strojara, 722 ložača (ugljenara).¹⁴⁷ Dvije godine potom ovdje je bilo 391 kapetan duge plovidbe 187 poručnika, 219 upravitelja s ograničenim ovlastima, 19 kadeta, 350 kormilara i vođa paluba, 996 novajlija, 455 malih od broda, 188 brodskih momaka i sobara, 4 kuhara, 16 strojara, te 986 ložača i ugljenara,¹⁴⁸ što je predstavljalo stanoviti porast broja pomoraca na brodovima ondašnje Dalmacije.

Sastavljač priručnika bio je upoznat s početcima pomorskog osiguranja u Hrvata. Naime, najprije navodi da je 1858. u Dobroti uspostavljeno Narodno osiguravajuće pomorsko

¹⁴³ IV, 130-132.

¹⁴⁴ V, 120.

¹⁴⁵ ISTO, 121, bilj. 3.

¹⁴⁶ III, 58.

¹⁴⁷ V, 120-121.

¹⁴⁸ II, 315.

društvo, koje je trajalo samo šest godina: imalo je čak 230 članova.¹⁴⁹ Poslije je obnovljeno pod nazivom Narodno osiguranje (*Nazionale Assicurazione*) koje je 1872. postiglo pozitivnu poslovnu bilancu, što on potkrepljuje odnosnim brojkama.¹⁵⁰ Nadalje, 1871. je i u Orebiću uspostavljeno Potporno društvo za dalmatinske pomorce/mornare. Ono je težilo pružanju pomoći siromašnim članovima u potrebama uzrokovanim neizlječivom bolešću, nemoćnom dobi, te pomoći njihovim obiteljima u slučaju smrti. Njegovo članstvo su činili aktivni i počasnici članovi, koji su se brinuli o urednom djelovanju.¹⁵¹ Na žalost, drugih pojedinosti o njegovu poslovanju nije zabilježio.

X.

U *Priručnicima* su raštrkani brojni sporadični podatci glede stanovništva i gospodarstva nekih otoka i naselja. Stoga ćemo, po našem sudu, najzanimljivije od njih predstaviti čitateljima. Da bi u tome bilo nekakvog reda, predstavljat ćemo ih od juga prema sjeveru, od Budve do Raba.

1. *Boka kotorska*. Maschek bilježi da je 1797. u Boki bilo oko 26.000 stanovnika, te 7 radionica kože, 4 radionice lojanica, 16 peći (*fornello*) svile, po jedna radionica voštanica i bojenja sukna kao i nekoliko radionica *raše*, gruboga seljačkog sukna.¹⁵² Nadalje, tada je ondje, kaže, bilo 782 patentirana jedrenjaka i još velik broj nepatentiranih *peliga* i *tartanela*. Štoviše, Boka je uživala isključivo pravo duhanom i paklinom. Otoku Moreja i Turskoj Albaniji je prodavala soljeni/slani sir. Bokelji su tada Mlecima prodavali maslinovo ulje, pamuk, predivo i drugo, a Crnoj Gori maslinovo ulje, vino, sol, rakiju, platno, sukno, prah i olovo u zamjenu za žito, meso, maslac i ribu iz Skadarskog jezera.

Sredinom XIX. st. je u Budvi s 8.000 stanovnika vođena aktivna trgovina s maslinovim uljem i žitom, a također se trgovalo s Grčkom i Turskom Albanijom.¹⁵³ Uz poljodjelstvo, Stoliv se isticao trgovanjem po Boki i izvan nje, što je tamošnjem življu donosilo visoki standard.¹⁵⁴ Stanovništvo Krtola je ustrajalo u obrađivanju zemlje, koliko je dostajalo njegovim potrebama. Najviše su se zanimali maslinarstvom, pa je njihovo ulje bivalo jedino s viškovima. Proizvodnja vina bila je, za razliku od maslina, neznatna, jedva vrijedna spomena. Tamošnje stanovništvo se malo bavilo stočarstvom, jer su koze bivale iskorijenjene, a ovčarstvo nije imalo uvjeta za razvitak. Posjedovali su jedino manji broj mula. Nedostatak cesta, a postojanje malo staza činilo je promet ljudi i blaga jedva mogućim.¹⁵⁵ Pučanstvo Paštrovića, napose ono Lastve (92 kuće s 327 duša) trgovalo je isključivo s Crnom Gorom. Crnogorci su ondje nedjeljom i blagdanom prodavali jaja, perad,

¹⁴⁹ III, 332.

¹⁵⁰ II, 314.

¹⁵¹ IV, 130.

¹⁵² ISTO, 132.

¹⁵³ ISTO, 193.

¹⁵⁴ VI-VII, 77.

¹⁵⁵ ISTO, 183.

krumpir, voće i pogotovo drva. Žitelji Lastve i Sv. Stefana su najveći izvor za život nalazili u ribolovu: najviše su solili viškove ulova srdela.¹⁵⁶

2. *Dubrovački kraj*. Zaronivši u povijest Dubrovačke Republike, autor tvrdi da je ona preko gruške luke i tamošnjih skladišta trgovala velikim količinama drva i željeza iz susjedne Bosne i Hercegovine, te katrana iz potonje. U Gradu je nekad bilo, kaže, i radionica konopa.

Stanovnici Rijeke dubrovačke su se tada najvećim dijelom zanimali pomorstvom i trgovinom: neki od njih su iselili u Peru (Lima), gdje su zaradili velik kapital. Preostali su se bavili poljodjelstvom i ribolovom.¹⁵⁷ U Mokošici je postojao mlin sa 6 točkova koje je pokretala voda rijeke Omble.

Između Cavtata i Grada/Župe dubrovačke prostirala se lijepa i plodna nizina. Kroz nju je protjecao potok plodan vodom, gdje je bilo smješteno nekoliko vodenica. Među njima je prednjačila ona na turbine, koju je prije malo godina dao sagraditi dubrovački poduzetnik/trgovac Nikola Svilokos.¹⁵⁸ Ondje se nalazila "šuma" maslina, a vinogradi i plodonosna stabla su predstavljali poglavito bogatstvo ondašnjem stanovništvu. Na malim pašnjacima su napasane ovce i magarci.¹⁵⁹ U Trstenom, 17 km od Dubrovnika, na brdu iznad naselja zamjećivana je velika množina stabala maslina. A Dubrovački otoci (Elafiti) bili su škrti zemljom, što je onemogućavalo razvitak zemljoradnje. Na otočiću Koločepu bila su 1869. zapravo dva naselja – Gornje i Donje Selo, u kojima je tada bilo 90 stojnih kuća s 328 stanovnika. Na njemu je bilo malo obradive zemlje, pa se najviše uzgajala maslina. Tamošnje stanovništvo je zarađivalo za život jedino ribolovom. Stoga se tamošnja mladež okretala plovidbi, pa i kao kapetani duge plovidbe.¹⁶⁰ Otok Lopud je nekad imao, kaže, 14.000 stanovnika koji su se najvećim dijelom zanimali također pomorstvom. Na njegovu zapadnom dijelu bila je luka koja je nudila sigurnost domaćim jedrenjacima, kojih je znalo biti čak 55.¹⁶¹ Najveći dio njih je davno izgubljen, dijelom u floti Karla V., uz obale Afrike, dok je drugi dio nastradao u brodolomima u vodama Engleske, ovog puta u sklopu armade Filipa II. A u osmom desetljeću XIX. st., točnije 1874., stanovnici toga otoka raspolagali su jedino s nekoliko malih ribarskih brodice koje su služile prijevozu između otoka i Gruža. Pored toga otok je obilovao plodonosnim i šumskim stablima: tu je bilo južnog voća – limuna, naranči, rogača te drugih stabala, pa i nešto malo maslina. Isto tako je tada na njemu uzgajana vinova loza. Postojanje ljekovitih i mirisnih trava pružalo je ispašu ovcama, čija vuna je bila izvrsne finoće. Nju su domaće obitelji prele i tkale u kućnoj radinosti. Od ovčjeg mlijeka se pravio sir koji je bio od velike koristi prehrani stanovnika. A vode oko otoka

¹⁵⁶ ISTO, 176; III, 132.

¹⁵⁷ VI-VII, 212.

¹⁵⁸ ISTO, 213.

¹⁵⁹ ISTO, 160-162.

¹⁶⁰ IV, 167-168.

¹⁶¹ ISTO, 169.

su obilovale izvorima i raznovrsnom ribom, koja se uglavnom lovila za domaće potrebe, prehranu vlastitih obitelji.¹⁶²

3. *Metković i Pelješac*. Na plodnim poljima okolice je stanovništvo Metkovića uzgajalo sve vrste žitarica, povrća i voćaka. Zanimanje mnogih bio je ribolov, morski i slatkovodni. Neretva je bila plodna u svome donjem toku: u Metković su pristajali brodovi do 150 tona nosivosti, a brodice zvane *ladve (zoppoli)* mogle su ploviti od sela Struge sve do Vida. U metkovsku luku su tada svakodnevno pristajali *stabakuli* i *škuneri* s robom iz Trsta, koja je tu provožena u Tursku. Nadolazeće karavane su Metković činile jednom od "poglavitih trgovačkih varoši pokrajine".¹⁶³

Žitelji Trpnja na Pelješcu su najvećim dijelom bili ribari. Oni su posjedovali nekoliko skladišta koja su služila za smještaj ribolovnih sredstava, ali istodobno i neke poljodjelske proizvode poluotoka. Na istočnom dijelu mjesta se nalazila lučica u kojoj su se od bure sklanjali brojni jedrenjaci. A u samom mjestu je postojala luka u obliku duge, jedina takvog oblika u Dalmaciji i Istri: i u njoj su se sklanjali jedrenjaci koji su bili na putu prema Neretvi. Stoga ju Maschek drži stovarištem pomorske trgovine ovog kraja.¹⁶⁴ Nadalje, tada je u istočnom dijelu mjesta postojao prostrani ogledni vrt za uzgoj plodonosnih stabala korisnih seljaštvu. Pored toga su tamošnji žitelji uzgajali stočnu hranu/krmu, broč i buhač, zahvaljujući u prvom redu agilnom don Antunu Lovriću, neumornom i neosporavanom autoritetu u dalmatinskoj agronomiji.¹⁶⁵ Kako rekosmo, stanovništvo Trpnja se uvelike zanimalo i ribolovom, te lovom. Zabilježeno je i to da je tada u mjestu bilo čak 109 osoba zaokupljeno raznim obrtima.¹⁶⁶ Godine 1873. je u mjestu bilo 130 kuća u kojima su obitavale 723 stanovnika, a u njegovim zaseocima još 116 kuća s 727 duša, dakle ukupno 1.450 duša.

Pored spomenutih pomoraca, u Janjini je bilo mnogo obitelji privrženih poljodjelstvu. Najbolje obradive zemlje u mjestu su uredno obrađivane, ali je svejedno za sušnih godina proizvodnja vina i ulja bivala nedostatna i za prehranu domaćeg življa.¹⁶⁷ Godine 1869. je u mjestu bilo 108 stojnih kuća sa 636 stanovnika. Maschek navodi da je od njih bilo 154 unajmljivača (*fittajoli*), 63 posjednika, 62 poljodjelca, 19 vlasnika kuća, 9 nosača, 19 obrtnika i 13 trgovaca.¹⁶⁸ Kuna je tada imala 437 obitelji s 2.508 duša. I njeno stanovništvo je bivalo najviše zaokupljeno poljodjelstvom i pomorstvom. Raspoložive zemlje bile su (7.252 ha) najvećim dijelom u vlasništvu posjednika koji su ih davali u zakup (kolonat) onima koji ih nisu imali dostatno. One su uglavnom bile zasađene vinovom lozom, a manjim dijelom maslinama. Također se u mjestu uzgajalo žito, krumpir i povrće, koji su donosili osrednje količine uroda. Pored maslina ondje su uzgajane još trešnje, smokve i neko drugo voće. Od domaćeg blaga je tada u mjestu bilo čak 300 mula, 7 magaraca, te znatan broj ovaca i koza.

¹⁶² V, 172.

¹⁶³ IV, 195.

¹⁶⁴ ISTO, 194-195.

¹⁶⁵ III, 172.

¹⁶⁶ VI-VII, 129.

¹⁶⁷ III, 105.

¹⁶⁸ VI-VII, 133.

U naselju je bilo tada 10 zidara, po tri postolara i kotlara, dva stolara i jedan kovač, čije usluge nisu zadovoljavale potrebe tamošnjeg stanovništva. Bilo je također nekoliko trgovaca vinom koji su ga prodavali uglavnom u dubrovačkom kotaru.¹⁶⁹

4. *Lastovo i Mljet*. Godine 1873. otok Lastovo su nastavala 1.042 stanovnika. Najveći dio njih živio je od ribolova jer se sredstva za život nije moglo izvlačiti iz neplodna tla. Ipak, gotovo sve ono bavilo se i poljodjelstvom, a vrlo malo pomorstvom. Poglavitni poljodjelski proizvod otoka bilo je vino, od kojeg se izdvajao *pečenjak*. Bilo je zastupljeno i maslinarstvo, čiji proizvod je bio fine kakvoće. Pored masline je uzgajano i drugo voće – bajame, jabuke, breskve, redom dobrog okusa. Gotovo svaka obitelj je posjedovala vrtić sa stablima bajama i smokava.¹⁷⁰ Sedamdesetih godina XIX. st. se na otoku pravilo do 8.000 barila vina i 1.000 barila maslinova ulja, premda je bolest luga (1855.) uništila mnoge vinograde i privremeno osiromašila mnoge stanovnike otoka.¹⁷¹ Za ljetnih mjeseci su poljodjelci zamjenjivali obradu zemlje ulovom srdela, što im je donosilo prilične prihode. Pored srdela su oni lovili i druge vrste riba, napose hlapove, kojih je u vodama otoka bilo u velikim količinama. Ondje je bilo i koralja čije vađenje je nekoć donosilo prilične prihode. Udaljenost otoka i poteškoće glede komuniciranja sa susjednim kopnom bili su razlogom neprodavanja viškova otočnih proizvoda. Stoga se autor priručnika zalaže za podignuće njegova gospodarstva uopće.¹⁷² Otok Mljet je 1869. brojio 251 kuću s 1.381 stanovnikom. Bio je to otok brdovit, između čijih brda su bile male doline od kojih je najveća bila u Babin polju. Otočno stanovništvo je tada godišnje proizvodilo oko 2.000 barila vina, 70 barila rakije i 800 barila maslinova ulja,¹⁷³ jedva za potrebe domaćeg življa.

5. *Otok Korčula*. Za otok Korčulu je navedeno da je čuven od davnina po brodogradnji, te nešto po kamenarstvu. A upravo u Maschekovo doba je ova potonja djelatnost na njemu doživljavala porast. Naime, on ističe da je od sredine XIX. st. uslijedio početak jačanja kamenorezarstva na otoku, te usto prodaje kamena po istočnom Sredozemlju, što je davalo poticaj vađenju sve većih količina kamena. Tada su umnoženi tamošnji kamenolomi, a oni u blizini grada Korčule i prošireni, a u njima je znalo raditi stotinjak kamenorezaca.¹⁷⁴ Bolest vinove loze još više je potakla napredak toga posla, kada su i mnogi seljaci Žrnova i Lumbarde napustili poljodjelstvo i priklonili se kamenarstvu. To je rezultiralo porastom izvoza kamena. Štoviše, kopanje se proširilo i na susjedne otočiće Vrnik i Krmača. Taj kamen bio je prepoznatljiv po bjelini i čvrstoći. Najviše se krcalo na brodove u Korčuli i lučici Vrnik.¹⁷⁵ Poslije je ta proizvodnja proširena i na otoke Hvar i Brač, pa je pri tome znalo

¹⁶⁹ ISTO, 136-137.

¹⁷⁰ III, 111.

¹⁷¹ VI-VII, 138.

¹⁷² III, 117.

¹⁷³ VI-VII, 100-101, 104.

¹⁷⁴ ISTO, 105.

¹⁷⁵ *Smotra dalmatinska*, 2, Zadar, 1889., br. 19; 10, 1897., br. 13.

raditi i nekoliko stotina ljudi. No, to je bilo zakratko, pa je krajem toga stoljeća prodavan samo kamen s otoka Korčule, gdje je još uvijek radilo 200 kamenorezaca.¹⁷⁶

6. *Otok Hvar*. Čini se da je Maschek najveću pozornost poklonio povijesti i tadašnjosti gospodarstva otoka Hvara. Pri tome je iznio i određeni broj podataka o njegovu demografsku razvitku. Kako neki od njih nisu poznati, to ih ovdje predstavljamo u tablici:¹⁷⁷

Godina	Stanovnika
1560.	3.490
1595.	1.136
1741.	5.973
1767.	6.961
1806.	9.259
1831.	10.253
1869.	13.378

Na razvitak stanovništva otoka Hvara su do kraja XVIII. st. utjecali napadi Turaka 1571. i kuga 1576. godine, koji su prorijedili njegov broj. Prve godine na ovoj tablici u samom gradu Hvaru bilo je 472 za vojsku sposobna muškarca, 59 staraca, 818 žena i 774 djevojčice. A u njegovu Varošu bilo je 300 sposobnih za oružje, 29 staraca, 503 žene i 514 djevojčica. U gradu je bilo 499, a u Varošu pak 320 stonjih kuća. Ovo pokazuje velike oscilacije broja ovdašnjeg stanovništva, a od sredine XVIII. st. njegov stalni porast, jer nije bivalo nikakvih poremećaja.

Dio otoka bio je neplodan. Uz njegovu obalu su sredinom XIX. st. bile šume i pašnjaci. Povišene površine bile su neplodne i ogoljele. Niže površine u blizini Grada bile su također pokrivene šumom, bogatim pašnjacima i plodnim poljima koja su tada bila dobro i uredno obrađivana. Na južnom dijelu proizvodilo se mnogo vina i maslinova ulja. U svim nizinama sijalo se žito. Od voća se, pored masline, uzgajalo mnogo smokava, bajama i rogača, te ružmarina i aloje. Nedostajali su putovi za kopnenu komunikaciju između otočnih naselja. Morskim putovima otočani su prodavali viškove vina, ulja, soljene ribe i rogača: ponekad su također prodavali ružmarinovo ulje i borove šiške, od čega su stanovnici otoka izvlačili prilične prihode.¹⁷⁸

Zanimanje središnjih žitelja Jelse bilo je poljodjelstvo i ribolov. Pače, oni su uvelike uzgajali i domaće blago.¹⁷⁹ Kako smo vidjeli, njeni stanovnici imali su jedrenjake, najveće u Dalmaciji. Njihovim posredstvom oni su obnašali pomorsku trgovinu uzduž dalmatinske obale, ali s Grčom, Moldavijom i Vlaškom. Manjim jedrenjacima obavljan je prijevoz/izvoz

¹⁷⁶ IV, 160, bilj. 2.

¹⁷⁷ ISTO, 161-162.

¹⁷⁸ ISTO, 153.

¹⁷⁹ ISTO, 154.

viškova domaćih proizvoda – vina, maslinova ulja, usoljene ribe, drva za loženje i vapna. Prema nekim spisima autor je doznao da je u Jelsi 1741. bilo 583 stanovnika, 1869. god. 986, a kad je autor pisao tekst preko 1.000 duša.¹⁸⁰ U najstarijem predjelu Jelse, Pitvama, su ribari još prije XVI. st. u prikladnim skladištima držali svoje brodice, mreže i ribarski pribor. A u Jelsi je u Maschekovo vrijeme djelovala nekakva radionica za preradu kože, a znatan je bio i obućarski obrt. Cipele posebnog oblika, zvane "postoli jelsonski", prodavane su u velikom broju na susjednim otocima i u priobalju pokrajine.¹⁸¹

Općina Stari Grad je 1869. brojala 3.787 duša koje su obitavale u 719 kuća. Pored poljodjelstva njeno stanovništvo je obavljalo lov srdela, ponekad čak u vodama Sicilije. Tada je u Starom Gradu bilo i nešto blaga: 70 konja, 60 mula, 214 magaraca, 797 ovaca, 321 koza i 9 svinja, te samo 16 ulišta. Poljodjelstvo i ribolov su imali viškova. Žitelji naselja su trgovali izvozeći viškove vina, vinskog striješa, maslinova ulja, alkohola, suhих smokava i soljene ribe, a manje rastopljeni loj, med, vosak, ružmarinovo ulje i vapno. Bilo je i slučajeva da su prodavali kože, sapun, čahurice i buhač.¹⁸² Godine 1603. je u Sućurju, kaže, bilo tek 150 žitelja. Njemu su pripadali Gdinja i Bogomlje.¹⁸³ Kad je Maschek sastavljao ovaj priručnik (1876.) u Sućurju je bilo 551 žitelj. Jedina vještina njegova življa se očitovala u lovu srdela, u koji je bilo uključeno sve njegovo stanovništvo, uključujući i žene. To je bilo razlogom što je tada bilo zapušteno poljodjelstvo. Naime, nekad cvatuće vinogradarstvo je već 20 godina bilo bez uroda grožđa, ali se svejedno pravilo nešto običnog vina. Plodno tlo se gotovo isključivo koristilo za uzgoj maslina. Blaga klima je omogućavala uzgoj limuna i naranči. U Gdinji i Bogomlju je zemlja obrađivanja s najvećom brigom, pa je i proizvodnja bila srazmjerna tome. Tamošnje smokve su po kakvoći prednjačile na otoku, stoga vrlo tražene na tržištu. Naime, one su sušene na poseban način i potom smještane u mala barila radi prodaje. Tamošnje stočarstvo je bilo prilično razvijeno. Sućurjani su uzgajali ružmarin na jednostavan način, od čijeg cvijeta su pravili kraljičinu vodicu, narodski zvanu *kvintescencija*.¹⁸⁴

7. *Otok Vis*. Za otok Vis Maschek kaže da broji oko 4.000 stanovnika, koji su privrženi obradi zemalja, ali isto tako ribolovu i pomorstvu.¹⁸⁵ Najviše je pozornosti poklonio Komiži. Naime, za nju kaže da uživa doista blagu klimu, pogodnu uzgoju južnog voća i rogača, napose proizvodnji vina izvrsne kakvoća.¹⁸⁶ Ipak, njen živalj je najviše pozornosti iskazivao ribarstvu, u koje je ulagao znatan kapital i stotine ribarskih brodica. Od opreme su tamošnji ribari raspolagali s 45 *trata* i 110 *vojgi*. U ljetnoj sezoni su lovili srdele, škombre, incune i drugu ribu. Zimi su plovili do obale Italije, gdje su prodajom ribe stjecali obilate prihode.¹⁸⁷

¹⁸⁰ ISTO, 153.

¹⁸¹ II, 120.

¹⁸² VI-VII, 227.

¹⁸³ II, 148; VI-VII, 228.

¹⁸⁴ VI-VII, 145.

¹⁸⁵ ISTO, 96.

¹⁸⁶ ISTO.

¹⁸⁷ ISTO, 97.

Znalo se da su tamošnji ribari trošili 340 tona soli za soljenje viškova ulova male plave ribe. Često su godišnje prodavali 20.000 barila soljene ribe na sajmovima u Italiji i Grčkoj. Ovdasnja soljena riba je odavno uživala svjetski glas: Ante Topić je za svoju soljenu ribu na izložbama u Beču i Filadelfiji dobio počasnu medalju u znak priznanja za kakvoću.¹⁸⁸

8. *Otok Brač*. Maschek tvrdi da je otok Brač najveći i najnapučeniji od svih otoka pokrajine.¹⁸⁹ Zatim kaže da je 1.300 stanovnika Postira najviše naklonjeno poljodjelstvu, a manje plovidbi. Vlastitim jedrenjacima su izvozili vino i maslinovo ulje, te dovozili proizvode neophodne za život domaćeg življa. Navodi i činjenicu da su neki članovi obitelji Suić izvrsni krojači, koji su svoje proizvode prodavali po čitavoj Dalmaciji.¹⁹⁰ U Sutivanu su poglavite poljodjelske proizvode činili vino i maslinovo ulje. Naime, ondašnje je vinogradarstvo mnogo obećavalo, a maslinarstvo je također bilo na zavidnoj razini. Nadalje, smokve, bajame, maraške i murve su bile na velikoj cijeni, a isto tako sočivo i povrće. Unatoč tome, ovi proizvodi nisu uvijek dostajali ni potrebama domaćeg življa. Naspram tome, prerada je bila na najnižoj razini.¹⁹¹ Dakle, kaže pisac, poglaviti proizvod Bola bilo je vino, poznati opol, koji je, kad je pravljen racionalno, mogao biti uspoređivan s vinima Malage i Bordeauxa. Pored vinove loze u njemu su uzgajani buhač i šafran, a od voća najviše smokve i rogači. Ovdje je odavna bilo razvijeno ovčarstvo: još u rimsko doba uzgajani su janjci poznati pod imenom "dalmatinski", rado uživani čak na trpezama Rima.¹⁹² U Maschekovo vrijeme je ovčarstvo otoka bilo u opadanju. Seljaci su tada uzgajali i pčele, čiji med je bio slabije kakvoće od šoltanskog. A suhi sir je bio najbolje kakvoće u pokrajini. U vodama kod Bola lovljene su velike količine srdela, čiji viškovi su soljeni i prodavani izvan otoka. U Nerežišću se pravilo vino *vugava*, bijelo-žuto desertno vino. Njegov najveći proizvođač bio je posjednik Mate Beroš, koji ga je s uspjehom izlagao na izložbi u Zagrebu 1864., Poljodjelskoj izložbi u Beču 1866., te na međunarodnoj izložbi u Parizu 1867. godine, stekavši diplome i medalje za njegovu kakvoću. Ono se trošilo i u inozemstvu, pa i u Mađarskoj, gdje je držano sličnim *tokajcu*. Neki su žitelji toga sela pekli rakiju lozovaču, koja se pradi svoje svijetložute boje, mirisa i ukusa naziva *rumom*.¹⁹³

9. *Otok Šolta*. Godine 1807. je na otoku Šolti obitavalo 1.300 stanovnika. Za sljedećih 66 godina je ono bilo gotovo udvostručeno: naime, 1873. je ono brojilo oko 2.400 duša. Zna se, recimo, da je ondje 1807. umrlo 110 osoba, pa je stoga autor zaključio da su kojim slučajem Francuzi duže vladali otokom, on bi ostao potpuno bez življa.¹⁹⁴ Na otoku je u Maschekovo vrijeme bilo malih ravnica, udolina i brda koja su bila sasvim obrađena. To

¹⁸⁸ III, 78. Malo zatim (1879.) milnarski je načelnik naglasio da je "najnačajniji otok carstva", ali i da pored te činjenice nije povezan parobrodskom prugom sa Splitom (Državni arhiv u Zadru, *Spisi Registrature*, 1882., II, br. 1826).

¹⁸⁹ VI-VII, 193-194.

¹⁹⁰ ISTO, 230.

¹⁹¹ ISTO, 74.

¹⁹² III, 120-121. U Bolu se kanilo uspostaviti Enološko društvo i Pomorsku školu (VI-VII, 75).

¹⁹³ IV, 190. bilj. 1.

¹⁹⁴ ISTO, 191.

je bilo doista plodno tlo, kojemu je nedostajalo radne snage za obradbu. Ipak, na otoku se proizvodilo vino, ulje, žito i od voća bajame. Stočarstvo otoka bilo je neznatno: 1873. je na njemu napasano oko 800 koza, te poneka ovca i govedo za oranje. Maschek kazuje da se drži korisnim uništavanje koza i njihova zamjena ovcama. Na otoku je bilo malo niskih šuma, te 200 ha borove šume, ali je svejedno tamošnji med bio najbolji u pokrajini.¹⁹⁵ Smo 1/5 otoka je obrađivana i zasijavana žitom. Na padinama brdâ uzgajani su vinova loza i masline. Za domaće potrebe su još uzgajani sočivice, repa, kupus, luk i špinat.¹⁹⁶ Zahvaljujući postojanju medonosnog bilja, plodnosti tla i klimi, ovdje se tada počelo uzgajati najbolje pasmine pčela – kotorske i egipatske. One su se najviše hranile ružmarinovim cvijećem. Med se tu pravio još u rimsko doba, kada je bio jako cijenjen poradi svoje kakvoće. Pedesetak godina prije na Šolti je uzgajano 3.000 košnica pčela, a 1875. god. tek 400. Svejedno se držalo da je med tada zajednički proizvod čitavog otočnog stanovništva. On je bivao smatran pravim nektarom, koji se mogao uspoređivati s onim pravljenim u Španjolskoj.¹⁹⁷ Dne 19. studenoga 1875. je u Grohotama uspostavljena Pčelarska zadruga, čija je svrha bila pojačanje uzgoja na racionalan način.

10. *Otok Rab*. Pored grada je na otoku sedamdesetih godina XIX. st. bilo još pet manjih naselja. Godine 1869. je u gradu bilo 800, a u selima pak 1.000 osoba. Jurisdikciji Raba su tada pripadali Novalja i Lun na otoku Pagu, te susjedni otoci Drvenik, Goli i Dolin, odnosno Sv. Grgur. Seosko stanovništvo otoka najviše se, naravno, zanimalo poljodjelstvom. Ipak, žita je uvijek nedostajalo. Maslinova ulja je bivalo malo, dok je vina i soli bilo i za prodaju. Najbolji vinogradi otoka bili su oni u selu Barbatu. Od voćaka su najviše uzgajane smokve i kruške, ali i još neke voćke. Bilo je i murava, od kojih se dobivala osrednja količina svilca.

Na otoku je bilo (1873.) i manjih livada te pet pašnjaka s kaduljom, pogodnih za ispašu ovaca i koza. Na samom Rabu je tada napasano oko 10.000, a na susjednim otocima pak još 3.000–4.000 ovaca i koza. Od ovčje vune pravljeni su grubo sukno (raša) i kože od oderanih ovaca i koza (*bedena*): oni su otprije prodavani Mlecima za potrebe tamošnje prerade.¹⁹⁸ Goveda su uzgajana najviše u Lunu, ali samo za podmirivanje tamošnjeg življa mesom i mlijekom.¹⁹⁹ Po svim otocima bilo je sitne divljači (kunića) i ptica, pa je ondje bio razvijen lov na njih.²⁰⁰ U vodama ovih svih otoka bilo je obilato razne ribe, a na otočićima Sv. Juraj i Tunera postojale su *tunere* za lov tuna.

Priobalje i Zagora. Maschek manje podataka donosi o stanju gospodarstva priobalja i kopnenih naselja. Tako kaže da je 1869. Rogoznica brojila 1.215 stanovnika koji su obitavali u 374 kuće. Najobilatiji poljodjelski proizvodi njegova življa bili su vino, maslinovo ulje, bajame i smokve, koje su bile na cijeni kao trgovačka roba. A to onda znači da su uzgajani

¹⁹⁵ VI-VII, 225, bilj. 1.

¹⁹⁶ ISTO, 258-260.

¹⁹⁷ III, 72.

¹⁹⁸ ISTO, 75.

¹⁹⁹ ISTO, 72, 75.

²⁰⁰ V, 188. Kada piše o Omišu, kaže da se tamošnje stanovništvo ponosi vinima poput prošeka i muškata, da ono proizvodi dosta ulja i drva, ali oskudijeva blagom i ribom (VI-VIII, 66).

u većim viškovima. Tamošnji ribari lovili su količine srdela, tuna i palamida. K tome, kaže, Rogoznica je bila jednom od najboljih malih luka u Dalmaciji, značajna za trgovačku i ratnu mornaricu Monarhije. Tih je godina u nju prosječno prispijevalo 200 brodova nosivosti od 3.917 tona, dok je iz nje isplovljavalo 208 brodova s 3.188 tona. Vrijednost izvožene robe uvelike je nadmašivala onu uvoza.²⁰¹ Donedavno je, veli, najveći dio stanovništva Kaštel Sućurca tvorilo sitne ribare, a tada, u vrijeme pisanja ovih priručnika, ono se počelo zanimati isključivo poljodjelstvom. Tako je slijedilo zanimanje stanovništva svih drugih Kaštela. A njegov živalj se otada posvetio uzgoju vinove loze i masline. Ondje se žito proizvodilo u tolikoj mjeri da su viškovi prodavani splitskim pekarima kruha. Pored toga su tamošnji seljaci izvozili/prodavali i znatne količine vina i ulja, a kupovali meso, jer blago gotovo da nisu uzgajali.²⁰² Kada govori o Trogiru, ističe neke podatke o njegovoj trgovinskoj razmjeni u doba mletačkog vladanja, te o onoj u sedmom i osmom desetljeću XIX. stoljeća.

Pišući o Klisu, zabilježio je da su najbolji proizvodi njegova poljodjelstva vino, ulje, bajam, smokve, trešnje i drugo razno voće. Spominje i uzgoj žitarica, ali ne donosi količinske podatke. U nedalekom Dugopolju, kaže, uzgajani su od žitarica najviše pšenica i kukuruz. Tek pred 40-ak godina se ondje počelo više uzgajati i vinovu lozu, dok se u Konjskom nedavno počelo proizvoditi vino u obilatim količinama.²⁰³ Zaslugom veleposlanika Petra Tartaglie ondje je zasađen velik broj bajama. Kako u Konjskom i u njegovoj blizini nije bilo tekuće vode, on je ondje podigao lijep mlin na pogon vjetra, sa strojevima najnovije proizvodnje, kojim je upravljao neki stručno osposobljen otočanin.²⁰⁴ Time je uvelike olakšao meljavu žita okolnom stanovništvu, a sebi priskrbljivao dobre prihode.

Veliko značenje je pridavao gospodarstvu Muća. Naime, on kaže da je tlo ove općine sačinjeno od raznih vrsta, pa stoga i vrlo plodno. Bilo je ondje i pjeskovitih predjela, čiju plodnost predstavljaju trava, grmlje i samonikla stabla. Tamošnji živalj je uvelike uzgajao žito razne vrste. Kada bi uslijedila kišna vremena, ljetina je bivala dvostruko veća od uobičajene. Najbolji glas je uživala pšenica, koja je davala vrlo bijelo brašno, prodavano i na splitskoj tržnici.²⁰⁵ Nastojanjem župnika Jerolima Granića, u Maschekovo vrijeme su se ondje počele uzgajati još dvije sorte pšenice. Na glasu je bio i krumpir iz Zelova. Pedesetih godina XIX. st. u okolici Muća se u većoj mjeri počelo uzgajati vinovu lozu, napose na padinama brda oko toga naselja. Tamošnje vino zvano *hrvaština*, poput one kod Knina, Drniša i splitskog primorja, bilo je vrlo traženo i izvan pokrajine. A to znači da se ono proizvodilo u količinama koje su nadilazile potrebe domaćeg stanovništva. Pored toga ovdje su uzgajane povrtnice, napose dinje i lubenice, a od povrća najviše smokve i masline. Zapravo su među voćkama prednjačile bosanske šljive, "bosankinje", i bajami. Načelnik Cambi je uzgajao na svom posjedu najukusnije voćke, čime je poticao uzgoj plodonosnih stabala na ovom području. Na nedalekom Moseću je raslo mnogo samoniklo bilje, a u

²⁰¹ VI-VII, 79.

²⁰² ISTO, 93.

²⁰³ ISTO, 94.

²⁰⁴ ISTO, 162.

²⁰⁵ ISTO, 163.

Črnčinoj Luci pak rujevina najbolje kakvoće.²⁰⁶ Stočarstvo je tada bilo jedno od poglavitih grana ovdašnjeg gospodarstva. Naime, napasan je velik broj ovaca i koza, konja, goveda i svinja. Nekad cvjetajuće pčelarstvo tada je bilo u opadanju.

Mineralni pijesak Muća i Prugova bio je jamačno jedan od najboljih u Monarhiji. A u Neoriću, Muću, Postinju, i Bračeviću postojale su bogate naslage mramora izvrsne kakvoće. Mramor kopan u Neoriću bio je žutocrvene boje, s bijelim mrljama, i tada se (1875.) jedini kopao/klesao u tom kraju.²⁰⁷ Na žalost, pisac ne daje nikakvih drugih pojedinosti o tome, pa ni o kopanim količinama.

Za područje Drniša Maschek tvrdi da zauzima prostor od oko 190 km četvornih, od čega da je 11.510 ha oranica za sjetvu žita, dok 1.150 ha pokrivaju vinogradi, 290 ha zauzimaju vrtovi, a 400 pak livade. Zapravo, on navodi da je tamo korišteno čak 64.596 ha raznih vrsta tla, ali ne kaže ništa o učinku ljudskih ruku na njemu.²⁰⁸ Jedino hvali kakvoću vina, "hrvaštine", koja je tada prodavana u Lici i drugdje preko Velebita.

XI.

Dakle, Maschek je u svojoj "Priručnicima" priličnu pozornost poklonio prošlosti i suvremenom stanju gospodarstva Dalmacije. Zahvaljujući njemu, doznajemo brojne korisne podatke o razvoju mnogih grana gospodarstva, napose poljodjelstva. Jednako tako je uočljivo njegovo zanimanje za ulogu pomorstva u životu pokrajine u prošlosti, te stanju njene brodogradnje u autorovom vremenu. Posebno je isticao neke posebnosti u razvitku gospodarstva pokrajine, poput brodarstva Dubrovačke Republike, šoltanske proizvodnje meda, ribarstva nekih otoka i slično. Sve to će biti od koristi onima koji će ubuduće pisati ulomačku ili posvemašnju povijest gospodarstva Dalmacije. Naravno, kao stranac i čovjek administracije pisac nije sâm dostatan poznavao prošlost i tadašnjost gospodarstva pokrajine, pa je iskoristio znanje i ljubaznost nekih ljudi od pera, koji su mu pisali/dostavljali podatke koji su ga zanimali, koje je on onda uvrštavao u svoje priručnike. Koliko značenje je pridavano ovim edicijama, svjedoči i činjenica da su recenzentima rukopisâ bili ljudi poput Nikole Tommasea i Ivana Kukuljevića Sakcinskog.

²⁰⁶ ISTO.

²⁰⁷ VI-VII, 112.

²⁰⁸ Prema računalnom slaganju teksta ova bilješka je višak. Autor je u svome strojno pripremljenom rukopisu poremetio red bilježaka, što je inače činio skoro u svim svojim priložima za *Radove*, koje je donio na kraju rukopisa, od broja 79 pa nadalje. U tekstu je naznaku za bilj. br. 79 donio dvaput, bez tumačenja, pa otada nastaje nesklad između naznaka za bilješke u tekstu i njihovog sadržaja na kraju. Član je uredništva, koji je predmetni rad računalno složio, pokušao uskladiti bilješke s njihovim naznakama, ali nije uspio, jer one u određenom broju ne odgovaraju naznakama u tekstu.

Prilog I.

STANOVNIŠTVO DALMACIJE 1869. GODINE PO KOTAREVIMA

Kotar	Gradova	Varoši	Sela	Kuća	Stanovnika
Zadar	1	7	91	9.593	52.940
Benkovac		3	52	5.156	29.903
Knin		2	78	7.434	42.954
Šibenik	2	2	61	7.088	35.965
Split	3	7	117	15.389	84.736
Sinj		2	57	6.527	38.608
Imotski		1	23	4.642	25.928
Makarska	1	3	34	7.832	27.955
Hvar	2	3	13	4.143	19.863
Korčula	1	3	31	4.243	19.739
Dubrovnik	2	2	106	6.474	33.635
Kotor	3	5	121	8.022	30.543

Izvor: *Manuale...* za 1872., 20-29.

Prilog II.

BROJ BLAGA U DALMALCIJI 1869. GODINE PO KOTAREVIMA

Kotar	Konja	Mula	Magaraca	Goveda	Ovaca	Koza	Svinja	Košnica
Zadar	1.660	79	2.444	9.698	113.001	13.231	2.452	1.316
Benkovac	4.071	60	1.129	12.983	97.600	65.430	3.310	1.435
Knin	2.998	41	1.228	16.748	141.030	35.015	4.624	1.306
Šibenik	1.308	619	2.379	3.371	60.291	17.319	1.056	283
Split	2.487	1.737	3.609	8.217	90.047	32.954	3.977	909
Sinj	3.061	19	395	16.838	63.050	32.161	2.099	862
Makarska	1.157	316	812	5.199	28.596	29.922	2.111	1.912
Imotski	960	17	73	5.808	27.878	23.567	1.963	374
Hvar	116	500	1.111	59	4.799	3.694	22	284
Korčula	2	1.003	624	191	11.794	4.717	689	415
Dubrovnik	148	1.184	421	1.236	19.908	11.029	1.440	425
Kotor	224	919	491	3.494	16.036	11.278	2.571	730

Izvor: ISTI, kao u prilogu I.

Prilog III.

BROJ STANOVNIKA DALMACIJE 1869. GODINE PO OPĆINAMA

Općina	Stanovnika	Općina	Stanovnika	Općina	Stanovnika
Zadar	20.849	Drvenika	3.191	Dobrota	955
Biograd	5.324	Metković	3.404	Prčanj	884
Novigrad	3.997	Opuzen	6.012	Risan	3.909
Nin	5.445	Vrgorac	6.989	Perast	1.732
Silba	4.065	Hvar	3.047	Budva	2.474
Sali	4.138	Stari Grad	3.787	Herceg Novi	6.105
Rab	3.952	Vrboska	2.601	Paštrović	2.442
Pag	5.152	Jelsa	2.534	Benkovac	11.537
Sučuraj	1.407	Obrovac	10.612	Vis	3.540
Kistanje	7.754	Komiža	2.945	Knin	23.771
Korčula	4.763	Drniš	19.183	Blato	5.804
Šibenik	15.116	Latovo	1.042	Zlarin	5.736
Orebić	2.095	Tisno	6.963	Trpanj	1.450
Skradin	8.150	Split	18.261	Kuna	2.222
Kaštel	1.000	Janjina	2.363	Klis	3.211
Lukšić					
Dubrovnik	8.678	Muč	7.066	Rijeka Dub.	2.266
Omiš	10.918	Zaton	3.907	Trogir	13.571
Lopud	772	Kaštel Novi	2.529	Šipan	1.148
Kaštel	2.300	Lečevica	5.249	Cavtat	9.234
Sučurac					
Postire	1.780	Supetar	2.833	Ston	5.226
Sutivan	1.999	Slano	1.381	Nerežišće	1.696
Bol	1.631	Tivat	806	Milna	3.814
Stoliv	423	Pučišće	4.577	Lastva	755
Sinj	29.827	Župa (Grbalj)	3.654	Vrlika	8.781
Krtole	1.138	Šolta	2.328	Imotski	25.928
Luštica	1.218	Makarska	8.359	Mulo	494

Izvor: *Manuale...* za 1872., 67-157.

Prilog IV.

BROJ BLAGA PO OPĆINAMA IZ 1869. GODINE

Općina	Konja	Mula	Magaraca	Goveda	Ovaca	Koza	Svinja
Zadar	567	3	373	2.247	23.742	2.763	528
Biograd	148	3	601	1.426	9.729	2.576	262
Novigrad	423	-	44	1.355	16.793	3.728	279
Nin	338	269	2.030	16.698	883	82	
Silba	3	71	63	101	3.531	386	208
Sale	25	-	150	280	5.450	2.460	235
Rab	26	1	191	1.041	11.737	434	479
Pag	130	1	553	1.218	26.311	1	281
Benkovac	2.651	44	668	4.914	35.750	14.994	1.005
Obrovac	905	11	419	5.154	36.920	35.460	1.157
Kistanje	515	5	42	2.915	24.930	14.976	1.148
Knin	1.359	4	571	8.888	62.359	18.230	2.367
Drniš	1.639	37	657	7.860	78.671	16.785	2.257
Šibenik	490	284	989	1.237	28.259	5.317	452
Zlarin	34	43	228	45	1.830	390	-
Tisno	320	288	677	150	5.087	2.330	31
Skradin	464	4	485	1.939	25.115	9.282	573
Split	220	134	883	337	2.821	552	34
Kaštel Lukšić	23	36	73	14	294	184	10
Klis	233	16	279	722	8.793	1.443	401
Muč	570	3	212	2.064	20.457	3.653	575
Omiš	183	156	145	1.476	13.738	8.688	954
Trogir	453	18	562	1.701	22.154	6.620	672
Kaštel Novi	106	66	160	68	1.057	10	3
Kaštel Sućurac	24	66	239	27	126	159	75
Lečevica	571	9	56	1.665	11.717	10.001	867
Supetar	-	110	136	2	303	77	67
Sutivan	9	108	76	4	268	27	46
Nerežišće	6	140	176	13	721	121	56
Bol	-	101	51	3	362	45	19
Milna	3	125	66	-	354	107	40
Pučišće	43	399	173	70	4.464	944	102
Sinj	2.364	18	274	10.846	44.855	17.757	1.097
Vrlika	697	1	121	5.990	18.195	14.404	1.002
Makaska	16	170	177	168	7.002	4.804	179
Drvenik	2	34	238	51	4.189	3.711	124
Metković	901	3	241	1.399	3.801	3.335	396
Opuzen	144	-	94	2.353	6.414	7.480	729

Općina	Konja	Mula	Magaraca	Goveda	Ovaca	Koza	Svinja
Vrgorac	94	109	62	1.228	7.190	10.592	681
Hvar	18	48	140	11	679	438	-
Stari Grad	70	60	214	-	797	321	9
Vrboska	-	86	242	4	970	307	5
Jelsa	3	99	176	14	716	1.185	6
Sućuraj	2	24	5	28	937	639	-
Imotski	3.061	19	395	16.836	63.050	32.161	2.099
Vis	21	143	114	2	434	166	2
Komiža	2	40	220	-	266	638	-
Korčula	-	75	118	16	1.662	759	37
Blato	2	270	361	97	3.816	1.535	437
Lastovo	-	120	22	-	936	78	187
Orebić	-	-	114	56	1.195	202	27
Trpanj	-	52	1	-	1.395	767	-
Kuna	284	6	-	1.469	627	-	-
Janjina	202	2	22	22	1.321	749	1
Dubrovnik	20	83	151	144	1.307	465	53
Rijeka	1	69	27	174	1.245	558	-
Dubrov.							
Zaton	23	123	8	92	4.457	3.164	4
Lopud	-	-	-	2	411	39	31
Šipan	1	5	-	-	709	35	52
Cavtat	65	664	16	707	7.984	3.543	1.065
Ston	12	212	10	15	2.265	1.723	144
Slano	1	-	202	-	567	773	-
Kotor	20	21	15	178	935	82	31
Tivat	-	11	43	34	58	-	26
Stoliv	3	-	-	23	122	2	15
Lastva	-	2	-	27	518	2	157
Župa/Grbalj	48	374	67	688	3.195	2.744	579
Krtole	5	159	-	231	405	2	130
Luštica	8	95	-	174	410	1.187	236
Mulo	-	-	-	-	-	-	-
Dobrota	-	-	-	69	211	-	-
Prčanj	-	-	-	18	139	19	8
Risan	86	25	6	468	3.090	2.275	61
Perast	-	-	9	87	598	541	145
Budva	1	51	11	273	1.935	1.024	252
Herceg Novi	33	34	94	393	897	613	310
Paštrovići	20	147	246	835	3.523	2.787	621

Izvor: *Manuale per regno di Dalmazia* za 1872., 67-157.

Prilog V.

**PROSJEK PROMETA ROBE I NJENE VRIJEDNOSTI U DALMACIJI 1871.-1873.
GODINE**

Vrst robe	UVOZ		IZVOZ	
	Količina stotinjaka	Vrijednost fiorina	Kol. stot.	Vr. fior.
1. Kolonijalna	27.514	501.109	30.930	319.028
2. Poljoljop. proizvodi i minerali	478.833	2,570.379	78.111	102.655
3. Riba	8.576	86.689	26.709	429.287
4. Stoka i stočni proizvodi	19.213	484.199	23.783	722.246
5. Pića, ulje i masnoće	42.441	443.727	473.715	4,626.526
6. Tekstilna	24.871	2,410.195	5.202	261.967
7. Kovine, opeke i staklenina	21.912	553.589	669	7.075
8. Manufakturna i strojevi	21.939	1,384.278	135.414	280.292
9. Kuhinjska sol	58.606	29.303	62.862	125.724
10. Kemijski proizvodi	2.816	78.939	1.454	44.110
11. Otpatci			12.279	57.113
12. Jedrenjaci do 100 tona	broj/komada		68	10.200
UKUPNA VRIJEDNOST:	8,642.429	7,006.324		

Izvor: *Manuale...*, V, 270-272.

Šime PERIČIĆ: THE ECONOMY OF DALMATIA IN MASCHEK’S “MANUALS”

Summary

The author in the article reviews the seven volumes of Luigi (Aloiso) Maschek’s “Manuals” from the viewpoint of economic history. Namely, in addition to other things, Maschek in these volumes describes the development of the economy in Dalmatia through the centuries, pointing out its most important branches. Quite naturally, this first of all touches upon agriculture as the profession of the greatest number of the population in the province, followed by sailing and fishing. The author of the article makes an attempt to describe Maschek’s summary depiction of different branches of the economy, the news items that are scattered throughout the volumes in order to facilitate, make quicker and more effective the approach to this data for future scholars. He does this in a systematic fashion according to the principles of contemporary economic history. At the end of the article he records some statistical data derived from these manuals maintaining that it is of value for understanding the conditions in Dalmatia during the XIXth century.

Key words: Dalmatia, economy, statistics.